kultura obrazovanje

Rastko Močnik
ALTERKACIJE

Antoni Smit
NACIONALNI IDENTITET

Kliford Gerc
TUMAČENJE KULTURA I/II

Miodrag Popović
VIDOVDAN I ČASNI KRST

Dubravko Škiljan
JAVNI JEZIK

Marija Todorova
IMAGINARNI BALKAN

Slobodan Beljanski
PRAVO I ILUZIJA

Marta K. Nusbaum i Džošua Koen (ur.)
ZA LJUBAV DOMOVINE

Milka Ivić
LINGVISTIČKI OGLEDI, TRI

Raul Žirarde
POLITIČKI MITOVI I MITOLOGIJE

Ivan Čolović
DIVLJA KNJIŽEVNOST

Radost Ivanova
ZBOGOM DINOSAURI, DOBRODOŠLI KROKODILI

Ivan Čolović
BORDEL RATNIKA

Dunja Rihtman-Auguštin
ULICE MOGA GRADA

Ivan Čolović
POLITIKA SIMBOLA

Klaus Rot
SLIKE U GLAVAMA

Edvard V. Said
ORIJENTALIZAM

Teofil Pančić
URBANI BUŠMANI

Stiven Džouns (ur.)
VIRTUELNA KULTURA

Ranko Bugarski
LICA JEZIKA

Meri Daglas
ČISTO I OPASNO

Ričard Dženkins
ETNICITET U NOVOM KLJUČU

Mark Abeles
ANTROPOLOGIJA DRŽAVE

Milka Ivić
PRAVCI U LINGVISTICI I/II

Kristijan Đordano
OGLEDI O INTERKULTURNOJ KOMUNIKACIJI

Igor Mandić
ZA NAŠU STVAR

Vladimir Kantor
RUSIJA JE EVROPSKA ZEMLJA

Dušan Kecmanović
ETNIČKA VREMENA

123 DUŠAN KECMANOVIĆ etnička vremena

XX VEK

dušan kecmanović

etnička vremena

IM

BIBLIOTEKA
XX VEK

123

Urednik
Ivan Čolović

Dušan Kecmanović

ETNIČKA VREMENA

Beograd
2001

Dušan Kecmanović je roden u Beogradu 1942. godine. Do 1992. bio je redovni profesor psihijatrije na Medicinskom fakultetu u Sarajevu. Profesor je po pozivu na Medicinskom fakultetu u Beogradu. Dopisni je član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Objavio je četrnaest knjiga iz oblasti psihijatrije i političke psihologije i radove u brojnim časopisima kao sto su *The International Journal of Social Psychiatry, Acta Psichiatrica Scandinavica, The Australian Journal of Psychiatry, Australasian Psychiatry, World Psychosynthesis, Mind and Human Interaction, Psychiatria Danubina, Medicine and War, Psihijatrija danas, Socijalna psihologija, Sociologija, Naše teme, Encyclopedia moderna*, i drugim. Urednik je dvotomne *Psihijatrije* (1989), u čijoj su izradi učestvovali vodeći medicinski stručnjaci iz svih većih univerzitetskih centara druge Jugoslavije. Posljednjih desetak godina bavi se psihiloškim aspektima etnonacionalizma. Iz tog područja su dvije njegove novije knjige *The Mass Psychology of Ethnonationalism* (Plenum: New York – London, 1996) i *Psihopolitika mržnje* (Prosveta: Beograd, 1999). U izdanju Praeger-a uskoro ce biti publikovano američko izdanje knjige *Etnička vremena*. Od 1993. godine Dušan Kecmanović živi u Sydney-u i radi u privatnoj psihijatrijskoj praksi..

Korice
Ivan Mesner

Izdavački program Biblioteke XX vek za 2001. godinu uživa podršku Fonda za otvoreno društvo.

RIJEČ UVODA

Posljednju dekadu dvadesetog stoljeća na prostoru druge Jugoslavije obilježili su višepartijski izbori, smjena vlasti, ratovi i, iznad svega, bujanje etnonacionalističkih stavova i strasti. Bilo je to vrijeme velikih promjena u političkom, socijalnom i ekonomskom životu. Malo toga je ostalo onakvo kakvo je bilo sredinom osamdesetih godina. Negdje brže, negdje sporije, počela je privatizacija, rastao broj nezaposlenih i opšta socijalna nesigurnost. Mali broj ljudi se za nekoliko godina strahovito obogatio, većina drastično osiromašila. Srednji sloj stanovništva je praktički iščezao. Veliki broj ljudi, prvenstveno mladih i visoko obrazovanih, napustio je zemlju. Navike su se mijenjale preko noći, kao i imena ulica, trgova, ustanova. Brže-bolje pisani su novi školski programi. Istorijske ličnosti na koje se decenijama gledalo kao na heroje i oslobodioce, postale su teroristi i okupatori. Rečeno je da su oni zapravo uvijek bili teroristi i zavojevači, samo su ih, u prijašnjem režimu, netačno prikazivali. Pisci koje smo najviše voljeli, i kojima smo se dičili u svijetu, stavljeni su na crnu listu; nekima su i biste porušili. Do juče široj javnosti posve nepoznate ličnosti postale su zvanični tumači onoga što je za naciju dobro, i onoga što šteti nacionalnim interesima. Neuki, frustrirani i marginalizovani vidjeli su u novonastalim vremenima svoju životnu ako ne i istorijsku šansu.

Raspadala su se dugogodišnja prijateljstva i bračne zajednice samo zato što prijatelji i supružnici nisu bili istog etničkog porijekla. Nasilje je postalo zakon dana. Na sve

strane vaskrsavani su nacionalni mitovi. Na svu silu izmišljane su i do u beskraj pojačavane postojeće razlike između kultura pojedinih etno-nacionalnih skupina. Bratstvo po vjeri postalo je najjače bratstvo. Kao braća prepoznavani su žitelji dalekih zemalja i kontinenata. Inovjerci iz susjedstva, sa radnog mjesta, iz iste ulice ili sela postajali su zakleti neprijatelji, ili u blažem obliku, nepoželjni, neko kome se ne može i ne smije vjerovati. U jednom broju sredina, vjerski krugovi počeli su da igraju važnu, pa i najvažniju ulogu u vođenju državnih poslova.

Za većinu ljudi neočekivan, opšti preobrat je bio žestok da žešći ne može biti. Ova knjiga bavi se različitim aspektima rečenog preobrata.

Tako je u eseju *Između stare i nove vlasti* napravljena tipologija ponašanja ljudi u periodu tranzicije, kada stara vlast još nije bila potpuno iščezla, a nova još nije počela da vlada.

U periodu tranzicije pojavio se veliki broj vjernika. U ogledu *Otkuda toliki vjernici* pokušavam da odgonetnem značenje ove pojave, i odgovorim na pitanje koliko među brojnim novim vjernicima ima autentičnih vjernika, a koliko ovaj porast vjernika ishodi iz uske povezanosti vjerskog i etničkog.

Etnonacionalistički stavovi i vjerovanja na prostoru druge Jugoslavije bili su najizrazitiji pred njen raspad, i u toku rata (1991-1995). U ljeto, 1992. godine, proputovao sam jednim dijelom Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. U napisu *Dugo putovanje kroz noć* iznosim iskustva o tome u kakvim se sve oblicima izražavaju etnonacionalistički stavovi i osjećanja.

Novo vrijeme, kako je rečeno, donijelo je promjenu ponašanja velikog broja ljudi. Promjena je bila toliko nagla i velika da su se kritični i pošteni ljudi pitali šta se to

događa sa većinom njihovim susjeda, stanovnika istog grada ili sela, iste države. Kako je mogućno da su, takoreći preko noći, postali krajnje agresivni, neprijateljski raspoloženi prema onima koji nisu istog etničkog porijekla, zagovornici ideja i programa koji su im do juče, tako se barem činilo, bili potpuno tuđi. Čula su se mišljenja da su ljudi umom poremetili. To je bilo najbrže i najlakše objašnjenje. O tome koliko i tačno, i o stanju duševnog zdravlja ljudi u etnička vremena razmatra se u ogledu *Bolesni nismo, zdravi još manje.*

Period tranzicije bio je praćen i talasom nasilja. Nisu se nasilnički ponašali samo protagonisti takozvanog etničkog čišćenja. Veliki, jako veliki broj ljudi je počeo je da se manje obazire na prava i interese drugih ljudi, sve bezobzirniji u gorljivoj želji da što prije i što više otmu za sebe i svoje. Da li su ljudi ispoljili svoje pravo lice čim su popustile a negdje i potpuno izgubile važnost socijalne norme koje suzbijaju ovakvu vrstu ponašanja, ili je vrijeme tranzicije samo po sebi generisalo porast nasilja? To je tema eseja *Nasilje naše svakidašnje.*

U građanskom ratu koji je bio zahvatio veći dio teritorije druge Jugoslavije pripadnici svih zaraćenih strana gledali su na sebe kao žrtve, i takvim se prikazivali, prije svega međunarodnoj zajednici. Zašto? Zato što uloga žrtve koliko zvučalo paradoksalno, obezbjeđuje mnoge pogodnosti onima koji uspiju da svijet ubijede da su oni ako ne već jedine ono svakako najveće žrtve. U ogledu *Sjaj i bijeda žrtve* iznose se privlačne strane uloge žrtve, i ukazuje na potencijalnu opasnost insistiranja na ovoj ulozi koja uvijek podrazumijeva odbijanje preuzimanja dijela odgovornosti za konflikt. Uz to, žrtva uvijek polaže pravo da započne novi sukob u kome će da izmiri stare račune.

U eseju *Individualno i kolektivno u etnonacionalizmu* pokušava se naći odgovor na često ponavljano pitanje o tome da li su neki ljudi skloniji etnonacionalizmu.

Tekst *Dovoljno dobar neprijatelj* bavi se fenomenom narcisizma malih razlika. Najkrvaviji su građanski ratovi zato što neprijatelji imaju mnogo zajedničkog. U osnovi antagonizma srodnih etničkih grupa nalazi se potreba svake od njih da što trajnije i što sigurnije uspostavi i održava vlastiti identitet. Vještina je i muka razlikovati se od onih koji su ti slični. To se postiže na taj način što pripadnici jedne etničke grupe projektuju na članove druge sve ono negativno u sebi čega žele da se oslobode. Idealan objekt za projekciju je neko ko nam je sličan; poput nas a od nas, ipak, različit.

Poznato je da je, u svakom ratu, istina prva žrtva. U eseju *Bumerang ostrašćenih jednostranosti* analiziraju se socijalno-psihološki efekti širenja neistina o sebi i protivniku, i pokazuje da propagandni rat, neočekivano, poput bumeranga, nanosi značajnu ("kolateralnu") štetu onoj strani koja bez osnova i, dakako, pretjerano veliča svoje i blati pripadnike druge, u konkretnom slučaju, etničke grupe.

Etnička vremena su vremena gubljenja i pronalaženja izgubljenih identiteta: ličnih, porodičnih, etno-nacionalnih. U ogledu *Otac ga spasio* opisan je primjer čovjeka koji se, zahvaljujući etničkim vremenima, izmiruje sa dugo godina omraženim ocem.

Raširena je slika o predratnom Sarajevu kao gradu u kome su pripadnici različitih etnonacionalnih grupa živjeli u velikoj ljubavi i slozi. U tekstu *Endemijski i epidemijski etnonacionalisti* izvršena je tipologija oblika odnosa pripadnika pojedinih etničkih grupa u Sarajevu prema "oni-

ma drugima", u periodu između formiranja i raspada druge Jugoslavije.

Etnonacionalizam može da poprimi krajnje neočekivane oblike. Jedan od njih je *inverzni etnonacionalizam,* koji se, u specifičnim, etničkim vremenima, ispoljava otvorenom mržnjom prema pripadnicima vlastitog roda. Inverzni etnonacionalizam je tema istoimenog ogleda.

U etnička vremena posebno je teška sudbina takozvanih mješovitih, to jest, međuetničkih brakova, i djece iz ovakvih brakova. Djeca iz međuetničkih brakova nisu etnička anomalija, kao što to često tvrde etnonacionalisti. Njihova sloboda izbora etničke grupe je negacija krutosti osnovnog etnonacionalističkog principa stroge i trajne podvojenosti među etničkim grupama *(Muke podijeljene lojalnosti).*

Svi etnonacionalisti zagovaraju postojanje bitnih, nepremostivih razlika između pripadnika pojedinih etno-nacionalnih grupa. Pošto se biološke razlike mogu najlakše pokazati i dokazati, i pošto su neuporedivo trajnije od socio-kulturnih, etnonacionalistima su vrlo drage koncepcije o biološkoj određenosti njihove etničke specifičnosti *(Etnonacionalizam u genima).*

Da li su etnonacionalisti duševno poremećeni? To je jedno od čestih pitanja koja postavljaju oni koje ne zahvati talas epidemijskog etnonacionalizma. U istoimenom ogledu objašnjava se da etnonacionalisti ne mogu biti psihički poremećeni prvenstveno zato što je psihički poremećaj individualno-psihičko zbivanje, a etnonacionalizam kolektivan fenomen.

U tekstu *Kratak razgovor sa jednim etnonacionalistom o djeci iz etnički mješovitih brakova* opisani su neki gotovo humorni aspekti predrasuda etnonacionalista.

Istaknuto je da je vrijeme tranzicije bilo obilježeno porastom nasilja. Kako je u slučaju posljednjih zbivanja na Balkanu vrijeme tranzicije istovremeno bilo etničko vrijeme, etnonacionalizam se, već po ko zna koji put, pokazao kao moćan generator nasilja *(Zašto su etnonacionalisti agresivni)*.

U etničkim vremenima srazmjerno mali broj ljudi uspijeva da se potpuno odupre izazovima etnonacionalizma. Tačnost ove tvrdnje potvrdili su vodeći hrvatski i srpski psihijatri opisom specifičnih crta nacionalnog karaktera Hrvata i Srba *(Etnički stereotipi u napisima hrvatskih i srpskih psihijatara)*.

Sukobi naroda praćeni su optuživanjem svih pripadnika druge etnonacionalne zajednice za počinjena nedjela. U ogledu *O kolektivnoj krivici* obrazlaže se zašto je neosnovano govoriti o kolektivnoj krivici.

Koliko su pripadnici pojedinih naroda znali a koliko nisu htjeli da znaju za zlocine koje su pocinili njihovi sunarodnici? Fenomenologija oblika poricanja tema je ogleda *Odgovornost naroda*.

Kako može da se pokaže i dokaže etnička pripadnost? Pošto je, u etničkim vremenima, etničko porijeklo ključna kategorija, pripadnost određenoj etno-nacionalnoj grupi morala bi biti lako uočljiva. To, međutim, nije slučaj. Izgled ljudi, jezik kojim se služe, ime koje nose ne mora da otkriva njihovu etničku pripadnost. To je još jedan od paradoksa etnonacionalizma: etnička pripadnost, veličina na kojoj počiva cijela etnonacionalistička konstrukcija, ne da se ni brzo ni jednostavno utvrditi *(Dokaži da si Srbin)*.

U ogledu *Reaktivni etnonacionalisti* razmatra se fenomen traženja objašnjenja i opravdanja za vlastita etnonacionalistička osjećanja i stavove u etnonacionalističkim izjavama i ponašanju "onih drugih". Istovremeno se pokazuje

koliko protagonisti ovakvih, u osnovi, racionalizacija, svode sebe na pasivna, trpna bića, i odriču se svakog pokušaja da stvore vlastito mišljenje o "svojima" i "njihovim".

Konačno, ogled *Opsjednutost etničkim* posvećen je iskustvima autora ovih redova o mjestu etnonacionalnog u životu ljudi stečenih prilikom posjete Sarajevu, u ljeto 2000. godine, pet godina nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini. I ovoga puta se pokazalo da je stepen kolektivizacije individualnog postojanja, iščezavanja čovjeka-pojedinca iz pripadajućeg etnonacionalnog kolektiva pokazatelj stepena prevlasti kulturnog nad civilnim, etničkog nad političkim.

IZMEĐU STARE I NOVE VLASTI

Psihijatrijska ambulanta umnogome liči na ono ogledalo što ga Shakespeare-ovi glumci drže pored puta, a putem život hodi. Zato psihijatri među prvima osjete da se sprema neki značajan poremećaj u društvu i ljudima. Kada pak promjene u društvenom okruženju postanu očigledne psihijatri mogu, takoreći iz prve ruke, da prate kako se one odražavaju na poglede, osjećanja, u krajnjoj liniji, ponašanje ljudi.

Tako i ovoga puta, što će reći samim krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina nije bilo teško uočiti da se psihijatrima učestalo obraćaju ljudi koji zapravo nisu duševno poremećeni. Dolaze po savjet, traže da im se objasni zašto se odjednom osjećaju nesnađeni, uznemireni. Mole da im se da bolovanje, namjerni da se sklone u privatnost "bolesti" dok "sve ovo" ne prođe, i ne vide na šta će izaći. Raspituju se da li mogu, "po osnovi živaca", da dobiju penziju, naumni da se što prije povuku iz profesionalnog, pa i društvenog života, jer, kako kažu, ovo nije njihovo vrijeme. Neki su pak uvjereni da su stvarno bolesni, jer – rezonuju – u ludo vrijeme može se biti samo lud. Ima i onih koji prelaze prag psihijatrijske ambulante u potrazi za kompetentnim mišljenjem da su duševno zdravi, čak vrlo zdravi, što, u osnovi, treba da potkrijepi njihovo intimno uvjerenje da su ludi (ipak) oni drugi.

Slušajući i posmatrajući te ljude i u psihijatrijskoj ambulanti i izvan nje pokušavam da uobličim tipologiju individualnih oblika ponašanja u ovim prostorima, a u reče-

nom vremenu. Odnos ljudi prema vlasti nameće se kao najprirodniji kriterijum ili os klasifikacije pojedinačnih oblika ponašanja. U krajnjoj liniji, promjena vlasti dala je pečat svemu što se dešavalo tih godina. Velika promjena vlasti bila je razmeđe. Pojava prema kojoj se valjalo odrediti ako ni zbog čega drugog ono zato što ona, u svojim brojnim izrazima i posljedicama nikoga nije mogla mimoići. Konačno, bilo je očigledno da je i, prividno ili realno, nemanje odnosa prema promjeni vlasti, takođe predstavljalo svojevrstan odnos prema njoj, i da se nije moglo prihvatiti kao izraz puke ravnodušnosti.

Redoslijed kojim ću izložiti najkarakterističnije tipove ponašanja nije diktiran ni njihovim značajem ni stepenom njihove učestalosti.

Prvi tip. Ljudi koji su vrlo angažovano i otvoreno služili ranijoj vlasti i bili ili njeni protagonisti ili njena produžena ruka, njeni izvršioci. Najuočljivije su tri varijante ponašanja ovih ljudi u novonastalim okolnostima. Jedni pomirljivo, pomalo stoički prihvataju ulogu bivših ljudi, slijedeći logiku: naše vrijeme je prošlo, što je bilo, bilo je, stvari treba prihvatiti onakvim kakve jesu. Valja sići sa društveno-političke pozornice. Drugi se teško mire sa promjenom i svoje neslaganje pa i neku vrstu bunta izražavaju omalovažavanjem, blaćenjem predstavnika nove vlasti, glasnim izražavanjem sumnje u njihovu sposobnost i poštenje. Treći su se pritajili, uzdržavaju se od bilo kakvih komentara, davanja ocjena o bilo kome i bilo čemu. Potajno se nadaju da bi se ubrzo mogla zaboraviti njihova uloga u starom režimu, usluge koje su mu pružali, i time sebi i svojima obezbjeđivali (ne)zasluženu korist. U živom im je sjećanju ne mali broj ljudi koji se nisu baš časno ponašali u toku onog poslednjeg rata (1941-1945), pa su dobili

zavidne položaje u tada novom, a sada već starom režimu. Ne vide zašto bi, u tom pogledu, nova vlast bila drugačija, ili barem bitno drugačija od stare.

Drugi tip. To su ljudi koji pragmatično gledaju na sebe i na bilo koje okolnosti u kojima bi se bilo kada i bilo gdje zatekli. Oni su služili staroj vlasti manje intenzivno i na manje javan način nego oni koji su prethodno opisani. Sada, na isti način pružaju usluge novoj vlasti. Jer, rezonuju, u služenju je spas (a često i slast), a svaka vlast je od Boga. I, konačno, koja se to vlast ne oslanja, i to dobrim dijelom, na rad i umijeće upravo ovog tipa ljudi, ljudi ovakvih pogleda na karakter društvene moći, na one koji je trenutno drže. Karakteristično je da većina ljudi ovog tipa ponašanja ne verbalizuje, ili barem ne suviše javno svoje stavove prema (bilo kojoj) vlasti. To smatraju neumjesnim i neuputnim. Oni – i kod sebe i kod drugih ljudi – više cijene dosljednost u pridržavanju opisanom obrascu odnosa prema onima koji, u datom vremenu, upravljaju društvenim brodom. Bez obzira kuda brod usmjeravaju, kako vješto i koliko dugo.

Treći tip. Ljudi koji nisu, ni otvoreno ni potajno, bogzna kako i koliko podupirali staru vlast, još manje zagovarali njenu jedinstvenost i veličinu. Rijetko su joj spontano pružali podršku. Uglavnom je to bilo na zahtjev predstavnika vlasti i u sasvim određenim prilikama. Sa svoje strane, stara vlast im je, takođe uglavnom umjereno, uzvraćala kada se postavljalo pitanje nagrađivanja ovih ljudi, njihove socijalne promocije, i drugih, prozaičnijih gratifikacija. Ovaj tip ljudi sa starom vlašću nije živio u ljubavi, ali ni u svađi. Neka vrsta uzajamnog podnošenja lakše se pretvarala u, što jednosmjerni što obostrani, animozitet nego li

u iole srdačnije i prisnije odnose. Ako bi neko od ovog tipa ljudi, uglavnom iznenada, krenuo u pohode vlasti, namjeran da u vlasti i ostane, smatralo se da mu i nije bilo mjesta među članovima ove nejasno definisane skupine ljudi od kojih se dobar broj međusobno, što po viđenju što po čuvenju, poznavao, i koji su, očigledno, držali do svoga odnosa prema vlasti, koji bi se najkraće mogao da opiše riječima: *na pola puta*.

Dobar broj ovih ljudi dočekao je novu vlast bez ispoljene želje da prema njoj gaji sličan odnos kao prema staroj. Nepovjerljivi su, uzdržani, sa blago izraženim osjećanjem superiornosti gledaju na nove vlastodršce, ne predviđaju im suviše dug opstanak na vlasti, intimno podržani osjećanjem neke vrste samodovoljnosti. Sada više nego u proteklom periodu naglašavaju smisao i vrijednost istrajavanja u umjereno nezavisnom položaju prema bilo kojoj spoljašnjoj sili koja, po svojoj prirodi, ne može da vodi mnogo računa o pojedinačnom, o pojedincima, i njihovim individualnim vrijednostima.

Četvrti tip. Ljudi koji, od kada znaju za sebe, smatraju da je svaka vlast prljava, i da je od nje prljavija samo politika. Kraj stare i nastupanje nove vlasti pruža im jedinstvenu priliku za golemo likovanje, jer se upravo u društveno prelomnim trenucima pokazuje koliko su bili u pravu što su se držali dalje od vlasti, svjesni da vlast ne ide bez naličja vlasti. Nikada se, naime, ne može čuti više uvreda, omalovažavanja, praznih obećanja, vidjeti toliko manipulisanje ljudima kao u prelomnim trenucima, kada nova vlast tek što je došla a stara se još nije u potpunosti povukla. Ovaj tip ljudi uvijek je živio na rubovima društvene i političke scene. Oni koji su bili u njenim središnjim dijelovima

smatrali su ih krajnje destruktivnim, što ovaj tip ljudi nikada nije mnogo pogađalo.

Peti tip. Ljudi koji su bili prilično udaljeni od stare vlasti. Nikada nisu mogli da joj oproste gubitak svojih najbližih, ili gubitak znatnih materijalnih dobara, ili to što ih je stara vlast, kako vjeruju, sprečavala da iskažu svoje sposobnosti i vrijednosti. Od nje ih je trajno odbijalo i to što nisu mogli, odnosno smjeli da otvoreno ispoljavaju svoja uvjerenja, zadovoljavaju ove ili one potrebe. Nova vlast ne bi bila nova kada ne bi obećala ili realno stvarala uslove u kojima će se ovim ljudima (moći) pružiti zadovoljština, u kojima će moći da se oglašavaju na način na koji nisu mogli pod starim režimom. Jedan broj ljudi ovog tipa ponašanja sa neskrivenom simpatijom dočekuje novu vlast, i ističe da je, u najmanju ruku, sigurno da od stare ne može biti gora. Drugi, nošeni što neosviješćenim što svjesnim osjećanjem resantimana, uključuju se u prve redove nove vlasti, odlučni da, što prije i što radikalnije, isprave ono što, po njihovom uvjerenju, nije valjalo u starom režimu. Znaju ispoljavati dosta nestrpljenja, a biti i militantni. Kao da strahuju da im ne promakne ova prilika, koju vole da nazivaju istorijskom. Predstavljaju neku vrstu (novih) prvoboraca.

Šesti tip. Ljudi koji su pod starom vlašću ozbiljno i lično i porodično stradali; više nego ljudi iz prethodno opisane skupine. Sa njima im je zajedničko što su se suprotstavljali propisima i normama stare vlasti, kršili ih, i zato bili na različite načine kažnjavani. Oni sami, ali i značajan broj ostalih članova društva smatra sasvim prirodno da ovi ljudi, da ne kažem stradalnici, preuzmu (novu) vlast, ili barem budu u njenoj neposrednoj blizini. Nimalo slučaj-

no, dosta pripadnika najviših organa nove vlasti proveo je, u bližoj i(ili) daljoj prošlosti, u zatvoru kraći ili duži vremenski period. Usput budi rečeno, zatvorski pedigre imali su, sa manjim izuzecima, i najistaknutiji predstavnici one stare vlasti, pogotovo kada je ona bila mlada. Razlika je možda samo u tome što je, u to vrijeme, zatočeništvo u starom, sada već prastarom režimu mnogo otvorenije nego danas isticano kao jedna od najjačih referenci (preporuka) novih čelnih kadrova. U saopštenjima za javnost prilikom imenovanja i odlikovanja "kadrova" uvijek je – sjetimo se – vidno mjesto zauzimao i njihov boravak u zatvoru (u nenarodnom režimu). Što duži, to bolje. Ovi što su se nedavno domogli vlasti daleko manje se diče vremenom koje su proveli u zatvoru. Biće da intimno smatraju da stari režim ipak nije bio onoliko nenarodni koliko je to prastari režim bio u očima danas već stare vlasti.

Sedmi tip. Ljudi, a ovih je čini se ipak najveći broj, koji su se, u toku četiri i po decenije stare vlasti, mahom svikli na nju. Postala je, u svim njenim izrazima, pa i mijenama, dio njihovog života. Jednom su od nje vidjeli koristi, drugi put je doživljavali kao prepreku zadovoljavanju nekih svojih potreba. Jednom im je bila bliska, čak jako bliska, drugi put tuđa, zavisno već od toga šta su, u datom trenutku, željeli, tražili, i od nje i od samih sebe. Ne čeznu za tim da izvan kruga istomišljenika (čitaj: ljudi iste etničke pripadnosti) obznanjuju za koga su glasali. Jednom se, u nastupu sentimentalnosti i malodušnosti, tješe da se možda i neće mnogo šta promijeniti; drugi put, izražavaju nestrpljivost, pa pitaju zašto to bolje sutra već nije stiglo; treći put, odlučni da budu praktični, razmišljaju o tome kako bi od nove vlasti ili pod novom vlašću više profitirali nego pod starom; četvrti put, pomalo filozofski, rezimirajući ak-

tuelno stanje, konstatuju da je izvjesna samo velika neizvjesnost.

Pogriješili bismo ako bismo ljude, čije se svakodnevno ponašanje više ili manje približava opisanim tipovima ponašanja, najprije ili ponajviše gledali kroz prizmu, bilo kako i bilo čime utemeljenih moralnih načela, pa ih onda hvalili ili kudili. Jer, ne zaboravimo, svekoliko ponašanje ljudi, pa i njihov odnos prema staroj i novoj vlasti ishodi dobrim dijelom iz njihovog temperamenta, karaktera i, svakako, ličnosti, a ove posljednje veličine su dijelom biološki (pred)određene, a dijelom uobličene u procesu rasta, sazrijevanja i vaspitanja. Hoću da kažem: ljudi nisu ni lošiji ni bolji nego što bi mogli biti. Oni su, na sreću ili nažalost, uglavnom isti. Različiti su samo njihovi tipovi (ponašanja). Ili su možda i oni isti u prelomnim trenucima, kada se vlast mijenja.

OTKUDA TOLIKI VJERNICI

Krajem osamdesetih godina, u drugoj Jugoslaviji, ljudi su pokazivali naglašenu potrebu za vjerom i vjerovanjem. Otkuda to? Iza zanosa svake vrste stoji vjera: vjera da nam je u rodu spas; vjera da jedino naš etno-nacionalni pokret može svima nama donijeti bolje sutra; vjera da nas jedino Bog može da spase; vjera da nije vrijeme za nevjeru.

Kada se vjeruje, vjeruje se u hijerarhijski više, odnosno najviše vrijednosti; individualne, što je rjeđe, ili grupne, što je običnije. Kao po pravilu, vjeruje se u ono što nadilazi stvarnost, što je više od nje.

Vjera nije od ovog trenutka, ona je okrenuta budućnosti. Može se, istina, vjerovati u neke vrijednosti koje su bile u vremenu prošlom, ali, obdarujući ih vjerom, mi zagovaramo njihovu postojanost, izričemo uvjerenje da bi bilo dobro kada bi se te iste vrijednosti iz prošlosti vaspostavile ne samo u sadašnjosti, već, još više, u budućnosti.

Vjera je i čedo oskudice. Ona se rađa i buja tamo gdje je stvarnost tijesna, pa se vjerom pokušavaju prekoračiti njene granice. Obilje je siromašno vjerom. Ako vjere u obilju i ima, ona se po snazi ne može da mjeri sa vjerom ljudi koji oskudijevaju posebno sa vjerom ljudi koji su u obilju nekada bili, a sada više nisu.

Kako, samom svojom prirodom, stremi preko stvarnog, realno postojećeg, vjera je njegova negacija. Vjera je i obećanje. Vjera je njegov prirodni i jedino mogući medij.

Vjerom se obećanom nikada posve ne približavamo. No, ima vjerovanja čiji nosioci ne pristaju na to da se

predmetu vjerovanja mogu da približe veoma rijetko, u samo izuzetnim trenucima. Neka vjerovanja žele da što prije sama sebe ukinu time što više neće biti razloga za vjeru, a to znači za oskudicu. Tim vjerovanjima vjera zapravo nije ni potrebna.

Da bi bilo vjere mora biti smanjene kritičnosti. Vjera ne raste u blizini sumnje, mlađe sestre nevjere. Vjeruje se zato što se želi ili zato što se mora vjerovati a ne zato što to razum nalaže. Među previše razumnim nema vjernika. Neko je rekao da je san fiziološko ludilo. Vjera nije san, ali je bliža snu nego stvarnosti. Zato se čovjeku, kada prestane da snažno ili uopšte da vjeruje, čini da je, dok je bio obuzet vjerom, bio kao u snu.

Ovo kratko podsjećanje na neke odlike vjere trebalo bi da pomogne da se približimo odgovoru na pitanje: otkuda tolika potreba ljudi za vjerovanjem krajem osamdesetih i devedesetih godina u drugoj Jugoslaviji i državama formiranim nakon njenog raspada. Istini za volju, vjere je bilo u avnojskoj Jugoslaviji više na početku nego bliže kraju njenog postojanja. Vjere je bilo kod onih koji su bili protagonisti tadašnjeg režima, i kod onih koji su ga iskreno podržavali. Vjera nije iščezla ni kod onih, koji su bili skrajnuti u Titovoj Jugoslaviji, više iz političkih nego iz socijalno-ekonomskih razloga. Međutim, čini se da u cijelom tom periodu nije bilo toliko vjere koliko u prelaznom periodu, kada je stara vlast iščezavala, a nova u mnogom pogledu još bila neizvjesna.

Vjera je, u prelaznom periodu, postala istinski nasušna potreba. Zašto? Zato što je drastično narušen dojučerašnji, višegodišnji sistem vrijednosti. Klatno istorije se pomjerilo iz, realne ili prividne, ravnoteže, i sada više niko ne zna da li će se, kada i gdje zaustaviti. Onaj koji pokuša da se orijentiše držeći se pravila: danas je suprotno od svega ono-

ga što je bilo juče, zaluta za tren oka. Putokazi su izblijedili do nevidljivosti ili su uništeni a ni putevi nisu ono što su nekada bili.

Oskudica je potpuna, a neizvjesnost još veća. Na pitanje o vlastitoj budućnosti i budućnosti svojih bližnjih, iole razborit čovjek, u neznanju, sliježe ramenima. Strah od nepoznatog, strah od odvajanja, strah-opomena, strah-čuvar prepoznaju se i u očima i u pokretima ljudi.

Kada se horizont budućnosti suzi do samih granica današnjeg dana, valja se okrenuti vjeri, jer vjera sutrašnjicu pretpostavlja današnjici, ona često izriče prevlast onostranog nad ovostranim. Vjera je tražena tačka oslonca, pokušaj da se osovimo u danas za sutra.

Kako je od sadržaja vjere važnija sâma vjera, vjeruje se mnogo i u mnogo šta. Ipak, gledajući ljude oko sebe, čovjek može da prepozna određenu vezu izmedu preferentnih objekata vjere i onih okolnosti koje su proizvele toliku potrebu za vjerom i vjerovanjem. Kada ništa ne podsjeća na red, kada je malo toga malo kome jasno, (o)lako se i spremno vjeruje onome ko pojednostavljuje stvarnost, svodi je na nekoliko dimenzija, koje su, navodno, toliko važne da prema njima sve ostalo šarenilo svijeta izgleda minorno. Ako, uz to, protovjernik izriče vjeru ostrašćeno, sa dubokim uvjerenjem, vjerovati mu se mora.

Može se vjerovati za sebe, i u sebi, u osami. Većina vjerâ, međutim, pretpostavlja ne samo zajednicu vjernika, već i ispovijedanje vjere u grupi, jer je posebno snažna ona vjera koja iziskuje i pretpostavlja snažnu grupnu pripadnost, vjera koja se u grupi ispovijeda. U grupi, u partiji, u masi, u povorci neizvjesnosti blijede, a strahovi koje su pojedinci sa sobom donijeli projektuju se na neku drugu grupu, koja se, sada, prepoznaje kao neprijateljska, U grupi, u kolektivu znamo šta nam je činiti. Dok vjerujemo.

Poznato je da je prihvatanje religioznog svjetonazora koji je samo jedan od oblika vjere, u dosta slučajeva prije i više nego bilo šta drugo svojevrstan zalog i potvrda etnonacionalnog identiteta. Javno iskazivanje religioznih vjerovanja, učešće sve većeg broja ljudi u religioznim obredima treba da zadovolji mnoge potrebe: da pruži novi okvir orijentacije, pošto se dojučerašnji raspao, da posluži uspostavljanju kontinuiteta (vrijednosti, običaja, itd.), u času kada je diskontinuitet temeljna odrednica cjelokupnog društvenog zbivanja, da obezbijedi pripadnost grupi itd. U tački preloma, naslućeni ili pronađeni kontinuitet i moćna identifikacija sa etničkom grupom, nude se kao jemstvo smirenosti i sigurnosti. Nije, stoga, slučajno što je daleko najveći broj političkih partija osnovanih u prelaznom periodu etno-nacionalan, i što članovi, a pogotovo čelnici tih partija, uz rijetke izuzetke, aktivno učestvuju u religioznim obredima. Reklo bi se, prednjače.

Teško je jedino reći koliko u sadašnjoj plimi religioznosti ima autentične religioznosti, koliko raširenije nego ranije učešće ljudi u religioznim ritualima ishodi prvenstveno iz, medu balkanskim narodima uske, povezanosti etničkog i religioznog, a koliko ono što se doima kao porast religioznosti nije ništa drugo nego izraz potrebe ljudi za vjerom u vrijeme tranzicije.

DUGO PUTOVANJE KROZ NOĆ

Sarajevo sam napustio početkom avgusta 1992. godine. U to doba, u gradu već više od tri mjeseca nije bilo struje i vode. Oskudijevalo se u svemu a najviše u hrani. Posljednje tri sedmice pred polazak dnevno sam jeo dvije ili tri sardine iz konzerve i pet-šest kriški hljeba.

Od početka opsade Sarajeva, 6. aprila 1992, svakodnevno sam išao na posao na Psihijatrijsku kliniku u Opštoj bolnici 'Koševo'. Ne uobičajenim putem, koji sam koristio 23 godine koliko dugo sam radio u ovoj zdravstvenoj ustanovi, već zaobilaznim ulicama, tačnije onim koje su mi se činile manje izložene direktnim pogocima srpske artiljerije razmještene na brdima oko grada. Vlast je svima koji su pred početak rata bili zaposleni naredila da nastave sa radom. To se zvala radna obaveza. Meni ta obaveza nije teško padala, jer sam, od kako mi je supruga sa dvije kćerke, u maju mjesecu, otišla iz Sarajeva, vrlo teško podnosio samoću. Osim toga, bolnica je iz cisterni snabdjevana manjim količinama vode tako da sam u bolnici mogao da pijem čaja koliko sam želio. Navika koje mi je bilo teže da se odreknem nego da ostanem bez hrane. Natopio bih vatu u špirit, i potom je upalio. Bilo je dovoljno vatre da proključa litar-dva vode, a rezerve Earl Grey čaja još se nisu bile iscrpile.

Dugo sam se dvoumio da li da napustim grad. Mada su u gradu vrlo brzo uspostavljena sasvim nova pravila ponašanja, mada su gradom zavladale lokalne harambaše – i njihova bratija, mahom sve ljudi iz podzemlja, mada je ži-

vot u gradu svakodnevno postajao sve teži uz stalnu opasnost da čovjek izgubi život ili da bude osakaćen od snajperskih metaka ili artiljerijskih granata, ja, prvih mjeseci rata, nisam mogao da se oslobodim uvjerenja i osjećanja da je Sarajevo moj grad, i da je meni mjesto u mome gradu. Onda su mi neki, naizgled ne mnogo značajni događaji počeli da ukazuju na to da možda i nisam potpuno u pravu, da Sarajevo možda i nije više moj grad. Iznijeću samo tri iskustva koja su za mene imala dosta veliko simboličko značenje.

Kada sam, jedno jutro u mjesecu maju došao na posao, našao sam vrata moje sobe razvaljena. Neko je primijenio vrlo grubu silu da razbije vrata, jer je i okvir ('štok') vrata bio ozbiljno oštećen. Kada sam kroz razvaljena vrata ušao u sobu utvrdio sam da iz nje ništa nije uzeto; čak ni stvari u sobi nisu bile ispreturane. Znači, razmišljao sam, onaj koi je razvalio vrata nije želio da nešto uzme iz sobe. Razvaljena vrata imala su sasvim određeno značenje. Ona su opominjala. To je bila meni upućena poruka. Na moje traženje da se povede istraga i utvrdi krivac, direktor Klinike nije reagovao. Daleko najveći broj kolega-psihijatara je ćutke prešlo preko ovog incidenta. Kao da se zapravo ništa nije desilo. Bilo je to vrijeme u kome je neobično postalo krajnje obično.

Već krajem aprila bio je prekinut najveći broj telefonskih linija u gradu. U cijeloj bolnici radila su još samo dva ili tri telefona, i prirodno, čekalo se na red da se dođe do nekog od njih. Jedan od tih telefona koji je još uvijek radio nalazio se na recepciji Infektivne klinike, u neposrednoj blizini Psihijatrijske klinike. Svako ko je koristio telefon morao je prethodno da u odgovarajući formular upiše ime i prezime, i mjesto koje je namjeran da zove. Ja sam u nekoliko navrata koristio taj telefon. Prvi put mi je istinski

smetalo što je zajedno sa mnom u telefonsku kabinu ušao naoružani portir, koji je nosio oznaku HVO-a (Hrvatsko vijeće odbrane), i ostao uz mene cijelo vrijeme razgovora. Drugi put, čekajući u redu, zapazio sam da naoružani portir samo rijetko ulazi u telefonsku kabinu zajedno sa onim koji je bio dovoljno strpljiv da dočeka da dođe do telefona. Konačno, zatekavši se treći ili četvrti put u redu, pokušao sam da odgonetnem koje su to osobe bile 'privilegovane' prisustvom naoružanog portira kao nijemog svjedoka njihovih telefonskih razgovora. Pošto sam najveći broj ljudi u redu lično poznavao, nije mi bilo teško da dosta brzo utvrdim da je naoružani portir slušao razgovore samo ljudi srpskog etničkog porijekla. Kada sam to uočio, zamolio sam ga, kada je došao moj red, da, dok ja razgovaram, izađe iz telefonske kabine. On mi je na to odbrusio riječima da je samo stvar njegove volje da li će mi uopšte dozvoliti da koristim telefon, a ako mi smeta njegovo prisustvo mome telefonskom razgovoru, onda ne moram uopšte da se služim telefonom.

Sticajem okolnosti, u toku prvih dana rata, dosta vremena izvan Klinike provodio sam sa Osmanom Đikićem, ranijim ambasadorom druge Jugoslavije u Alžiru i Finskoj. Osman je bio čovjek širokih pogleda, načitan, kosmopolita, izuzetno vrijedan sagovornik. U to vrijeme Sarajevo je bilo ispresijecano brojnim kontrolnim punktovima. Na svakom od njih stražu je, na smjenu, držao naoružani mladić iz lokalnog kvarta. On je legitimisao sve prolaznike, i bila je stvar njegovog slobodnog izbora da li će nekoga pustiti da prođe 'njegovom' teritorijom. U jedno rano junsko poslijepodne Osman i ja približavali smo se Bolnici 'Koševo'. Rutinski, dežurni na kontrolnom punktu zatražio nam je lične karte. Osmanu je brzo vratio njegovu, uz blagonaklon osmjeh i riječi zahvale, što je, za ove stražare, po

pravilu nabusite i veoma važne u vlastitim očima, bio dosta neobičan manir. Moju ličnu kartu je dugo, veoma dugo zagledao, a onda stao da mi postavlja pitanja čiji je odgovor bio jasno ispisan u mojoj ličnoj karti: kada sam rođen, gdje sam rođen, gdje stanujem, itd. Poslije dugih 'provjeravanja', vratio mi je ličnu kartu bez ijedne riječi, nimalo prijazno me pogledavši. Vidio sam da je Osmanu bilo neprijatno. Obojici nam je bilo jasno porijeklo našeg različitog tretmana. Ja sam rođen u Beogradu, i moje ime i prezime je jasno govorilo da sam Srbin. Stražar je želio da nam nimalo prikriveno da do znanja ko je od nas dvojice dobrodošao, da ne kažem poželjan, a ko nije.

Kada sam odlučio da odem iz Sarajeva, bio sam ubijeđen da ću se u grad brzo vratiti – za nekoliko sedmica, najviše za mjesec-dva dana. Bilo mi je zapravo potrebno da u tako nešto vjerujem. Da sam slutio, ili da sam smio da prihvatim mogućnost da bih moj odlazak mogao da bude definitivan, ne vjerujem da bi ikada napustio Sarajevo, i pored toga što mi je grad sve više postajao tuđ, dalek. Sjećam se kada sam u osvit zore, 13, avgusta 1992, sa jednom torbom u ruci, napuštao stan, nisam smatrao potrebnim da stvari na svom radnom stolu pospremim barem onoliko koliko to obično čini neko ko odlazi na jednomjesečno putovanje.

Sve bezmalo četiri godine opsade Sarajeva bilo je izuzetno teško napustiti grad, osim za one koji su odlazili sa blagoslovom sarajevskih vlasti. Do dana današnjeg ostalo je nerazjašnjeno zašto su bosansko muslimanske vlasti u gradu toliko uporno odbijale da one koji su to željeli puste da odu iz grada. Jer, ako ništa drugo, bilo je lakše prehraniti manje nego više stanovnika u situaciji kada je svaka vekna hljeba bila dragocijena. Ljudi koji nisu imali razumijevanje za ovakvo ponašanje bosansko muslimanskih

vlasti govorili su da je Sarajevo u dvostrukom obruču. Unutrašnjem koga su činili bosanski muslimani ne dozvoljavajući nikome da napusti grad, i spoljašnjem koji su držali bosanski Srbi. Gledajući sa sadašnje vremenske distance, čini mi se najbliže istini objašnjenje po kome je međunarodna medijska pažnja bila onoliko velika koliko je bilo veliko stradanje ljudi u opsjednutom gradu. Od međunarodnih medija, to jest, njihovih izvještaja iz opsjednutog grada očekivalo se da podstaknu međunarodnu vojnu akciju protiv Srba. Da su bosansko muslimanske vlasti u Sarajevu dozvolile svima koji su to željeli da odu iz grada, ili ih čak u tome pomogli, sva je prilika da bi izuzetno veliki broj ljudi napustio grad, u svakom slučaju daleko veći broj nego što je, uz sve zabrane i prepreke, uspjelo da ode. Napušten grad, grad bez najvećeg broja stanovnika, postao bi medijski nezanimljiv, a sa njime bi se značajno smanjila i nada da će se zemlje zapadne Evrope i sjeverne Amerike, pod pritiskom javnog mnjenja odlučiti na vojnu akciju protiv bosanskih Srba. Tako su stanovnici grada postali dvostruka žrtva – i onih koji su u njemu držali vlast i onih koji su ga sistematski danonoćno uništavali, granatirajući ga sa okolnih brda.

Kada sam krenuo iz Sarajeva put Beograda, gdje su mi se bili smjestili supruga sa djecom, i brat, a gdje je već odavno živjela moja sestra sa porodicom, odlučio sam da ne idem preko teritorije koja je bila pod kontrolom bosanskih Srba, mada je to bio neuporedivo najkraći put. Bila su dva razloga da ne idem preko teritorije koja je bila pod kontrolom bosanskih Srba. Prvo, osjećao sam enorman bijes prema ljudima koji su uništavali grad i ljude u njemu, i užasavala me mogućnost da ih, barem za kratko, sretnem, i drugo, znao sam da bosanski Srbi poprijeko gledaju na moga brata, zato što je, jedno vrijeme, na sa-

mom početku rata, bio u predsjedništvu Bosne i Hercegovine, koje su bosanski Srbi smatrali muslimanskim, a na Srbe, članove predsjedništva, gledali kao na prodane duše, ako ne i izdajnike. Kako u Bosni, osim moga brata, njegovog sina, i mene nema ljudi koji nose isto prezime kao nas trojica, a i ja sâm nisam bio nepoznat u javnosti, strahovao sam da bih mogao imati velikih neprijatnosti ako bih se uputio preko dijela Bosne pod kontrolom Srba. Konačno, nisam bio siguran da o mome prelasku preko ove teritorije ne bi obavijestili Radovana Karadžića, kolegu psihijatra s kojim sam u Psihijatrijskoj klinici radio više od deset godina. Mada, u godinama pred rat, s njim nisam bio u direktnom sukobu, uostalom kao niko od nas kolega na Klinici, on je dobro znao da se ja duboko ne slažem sa tadašnjom politikom političke stranke na čijem je čelu stajao, tačnije rečeno, da smo on i ja na suprotnim stranama.

Kada sam, zahvaljujući mojoj svastici koja je, u to vrijeme, bila zamjenik direktora dnevnika 'Oslobođenje' (jedan od malog broja novinara Srba, koji su ostali lojalni vlastima u Sarajevu), stigao do Stupa, malog mjesta na periferiji Sarajeva, pokazalo se da su moja strahovanja oko prelaska preko teritorije pod kontrolom Srba bila opravdana. Naime, da bi se iz Sarajeva stiglo do teritorije koju su kontrolisali Hrvati oko pedesetak kilometara južno od Sarajeva, trebalo je preći uzak pojas od jedan-dva kilometra, koji su držali Srbi. Kada su, legitimišući me na ulazu u ovaj srpski teritorij, vidjeli moje ime i prezime, rekli su mi da moram da čekam dok ne dobiju saglasnost 'sa višeg mjesta'. Deset sati sam, u potpunoj neizvjesnosti, čekao na dozvolu – ne dočekavši je. Na koncu me jedan srpski obavještajni oficir za nekoliko stotina maraka prebacio do hrvatskih teritorija.

Od granice hrvatskih teritorija autostopom sam stigao do mjesta Kiseljak, i tu prenoćio u kući brata moga kolege

sa Klinike, koji je bio oženjen Hrvaticom. Ujutro sam, izvadio dozvolu za prelaz preko teritorije Herceg-Bosne, kako se, u to vrijeme, zvala oblast zapadne Hercegovine, pod potpunom kontrolom bosanskih Hrvata, i autobusom krenuo prema Splitu. U drugom dijelu putovanja, autobus je krenuo krivudavim, brdskim putem, penjući se prema Blidinjskom jezeru iznad Jablanice. Što smo dalje odmicali, sve su bile češći kontrolni punktovi, a policajci ili vojnici koji su pregledali putnike i njihove isprave, sve su se duže zadržavali na mojoj dozvoli za prolaz kroz Herceg-Bosnu, i na mojoj ličnoj karti, postavljajući mi sve brojnija pitanja, sve manje spremni da me puste da nastavim putovanje. Konačno, na velikoj prašnjavoj visoravni, na kojoj se nalazi Blidinjsko jezero, desilo se ono od čega sam, u toku putovanja, sve više strahovao. Na velikom kontrolnom punktu na Blidinjskom jezeru, rekli su mi da ja ne mogu da nastavim put. Uzaludna su bila moja moljakanja, ubjeđivanja, pokazivanja pisma bosanske Akademije nauka i umjetnosti u kome je stajalo da ja, u dogovoru sa Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti, idem u Zagreb da bih okončao posao na izradi dvotomne psihijatrijske enciklopedije. Autobus je stajao na paklenoj vrućini, a jedan od vojnih lica koji je, očigledno, bio nadređeni, razgovarao je preko voki-tokija, pretpostavljam sa pretpostavljenim, u nekom od centara Herceg-Bosne. Jednom, drugi put, treći put. Rezultat ovih razgovora je bio uvijek isti. Ja put nastaviti ne mogu. Osjećao sam kako među putnicima raste neraspoloženje prema meni. Svi su željeli da što prije stignu tamo gdje su naumili, i silno ih je nerviralo, mojim 'slučajem' izazvano zadržavanje. Kao da su pogledima koji su mi upućivali željeli da kažu: uzmi svoju torbu, i idi, a nas ostavi da nastavimo put. U jednom trenutku osjetio sam da je popustila prvobitna odlučnost vojnika

da mi ne dozvole dalje putovanje kroz Herceg-Bosnu. Ni sam ne znam zašto. Kao da su se, za trenutak, pokolebali, umorili, šta li? Ja sam iskoristio ovaj trenutak i ušao u autobus, nakon čega je vozač brže-bolje upalio motor i mi smo nastavili put.

Sada sam u autobusu bio označen. Sa mnom, sa mojim ispravama nešto nije bilo u redu. Bio sam sumnjiv, nepodoban. Nije mi bilo mjesto ni u ovom autobusu, ni u zemlji Herceg-Bosni. Osjećao sam na sebi poglede putnika, iz kojih su izbijali pomiješani radoznalost i osuda.

U sebi sam ponavljao: dobro je, ovdje si dobro prošao. Nisam ni slutio u kakve ću nevolje uskoro dopasti. Na izlazu iz Posušja kada se autobus uputio lijepim, ravnim širokim asfaltnim putem prema Baškoj vodi, malom turističkom mjestu na Jadranskoj obali, prestigao nas je džip vojne policije, i vozač je dobio naređenje da zaustavi autobus. Dva vojna policajca su ušla u autobus, i obojica maltene u glas zapitali, obraćajući se putnicima – ko je ovdje Dušan Kecmanović. Ja sam ustao. Dali su mi znak da izađem iz autobusa, a onda da sjednem na zadnje sjedište džipa između dva vojna policajca. Autobus je ostao a mi smo krenuli nazad u Posušje. Uskoro sam se našao u zgradi vojne policije u Posušju. Preko puta mene je sjedio komandant vojne policije, krupan čovjek, sporih kretnji, neprijaznog pogleda. Činilo mi se da ga je najviše od svega čudilo i istovremeno zanimalo kako je meni, Srbinu, uopšte palo na pamet da krenem putem kojim sam krenuo, kroz Herceg-Bosnu. Na kraju jednočasovnog ispitivanja, praćenog komentarima u kojima je ispoljio veliki prezir prema bosanskim muslimanima i njihovom rukovodstvu, rekao bih čak veći nego prema bosanskim Srbima, upitao me da li je meni poznato da su oni nakon posljednjeg napada od prije samo nekoliko mjeseci jugo, što će

reći srpske avijacije na neka mjesta u Herceg-Bosni, odlučili da će ubiti svakog četnika koji im dođe do ruku. Ja sam uzvratio da za tu odluku nisam znao, a i da ja nisam četnik. Komandantov komentar bio je kratak: ti si Srbin, a to znači da si četnik. U trenutku kada je pozvao posilnog da me odvede u zatvor, u sobu je ušao visok, dosta mršav mladić, sa crnim naočalama. Nosio je prašinom pokrivenu uniformu vojnog policajca. Kasnije sam shvatio da je bio zamjenik komandanta vojne policije. Prilično hladno upitao me je da li još uvijek koristim duvan za lulu Clan Aromatic, i da li je još uvijek pijem čaj marke Earl Grey. Bio sam potpuno zbunjen. Sadržaj njegovog pitanja govorio mi je da možda i ne moram da potpuno nastradam, da će mi možda poštedjeti život. Uostalom, zar preda mnom nije sjedio čovjek koji me je znao iz mirnih, civilnih vremena, i to neko ko me je morao dosta dobro znati kada je znao koju sam vrstu duvana pušio i koju vrstu čaja pio. Konačno, u tom času, ponajviše mi je upravo to nedostajalo – neka spona sa ranijim životom, nešto ili neko ko će jasno i glasno reći da ja nisam ni četnik, ni špijun, ni ološ, da nikome zla nisam učinio. Svaka nada u spas iščezla je, međutim, kada me je novopridošli zamjenik komandanta vojne policije upitao da li sam u posljednje vrijeme viđao Mikija Markovića.

Miki Marković je prije desetak godina iz Srbije došao u Sarajevo. Radio je u administraciji Psihijatrijske klinike. Ono što ga je najviše razlikovalo od ostalih zaposlenih na Klinici, pa i u cijeloj bolnici, bilo je njegovo više nego napadno divljenje Miloševiću koji je, krajem osamdesetih godina, došao na vlast u Srbiji. Miki je sa otvorenošću, koja nije bila karakteristična za dugogodišnje žitelje Sarajeva, pogotovo kada je riječ o tome kakav je koji narod i kakvi jesu ili kakvi bi trebalo da budu odnosi među njima, veli-

čao maltene sve što je bilo vezano za srpski narod. To je radio toliko često i tako napadno da su mnogi vjerovali da bi on najprije mogao da bude provokator. Kada me zamjenik komandanta vojne policije u Posušju, gnijezdu hrvatskih nacionalističkih ekstremista, upitao da li sam se u posljednje vrijeme viđao sa Mikijem moja nada u spas, tek što se pojavila, iščezla je bez traga. Snebivajući se, odgovorio sam da sam ga viđao u posljednje vrijeme, ali ni manje ni više nego ostali, odnosno onoliko koliko mi je to posao nalagao.

Rekli su mi da izađem iz sobe, i sjednem na klupu u hodniku. Ne znam koliko sam dugo sjedio pod budnim okom stražara na ulazu u zgradu. Razgovor između komandanta i njegovog zamjenika kroz debelo tapacirana vrata nisam mogao da čujem. Kada se konačno na vratima pojavio zamjenik komandanta, rekao mi je da ga slijedim. Stavio me je pored sebe u veliki Ford sa njemačkom registracijom, i poveo nazad prema autobusu. Tada se predstavio, i u toku vožnje mi ispričao da je bio moj student Više medicinske škole u Sarajevu, da je polagao ispit kod mene i da je tada vidio koji duvan za lulu koristim i koji čaj pijem, a onda je, pomalo pokroviteljski, pomalo zabrinuto, dodao. 'Čudim vam se, profesore, ja sam mislio da ste vi pametan čovjek. Da vi kao Srbin krenete kroz Herceg-Bosnu u ova ružna vremena. Ne mogu da vas razumijem. Da nisam došao, oni bi vas sigurno ubili.' Potom je dodao, 'Ja sam imao otvorenu našu radio vezu, i čuo sam kada su ovi sa terena komandantu prenijeli radosnu vijest da su uhvatili četnika, Dušana Kecmanovića. Čim sam to čuo, pomislio sam da biste to sigurno vi mogli biti, pa sam požurio u komandu.' Nisam mogao da izdržim da ga ne upitam šta je trebalo da znači pominjanje Mikija Markovića. Odgovorio je da je sa Mikijem više godina dijelio sobu

u Sarajevu, da su blisko drugovali i divno se provodili, i da su mu to vjerovatno, najljepše godine u životu. Zato bi veoma volio da zna šta se desilo sa Mikijem. U sebi sam pomislio: e, ovakva isprepletenost ljudi i sudbina mogućni su samo u Bosni. I Hercegovini, naravno.

Mome čuđenju nije bilo kraja kada smo autobus zatekli na istom mjestu na kojem ga je zaustavila vojna policija prije više od dva sata. Imao sam utisak da se putnici nisu začudili kada su me ponovo vidjeli. Djelovali su rezignirano. Putovanje do Splita proteklo je mirno.

U Splitu sam prespavao kod prijatelja mojih prijatelja iz Sarajeva, i sutradan otišao na Psihijatrijsku kliniku. Teško je reći šta je bio razlog da sam otišao na Kliniku. Istina je da sam poznavao praktički sve psihijatre na Klinici; neki su mi bili dragi prijatelji. Ali ja sam bio izbjeglica, na dugom i krajnje neizvjesnom putu za Beograd. Vrijeme je bilo ratno. Valjalo je što prije ići dalje. Šta sam ja tražio na Psihijatrijskoj klinici? Kada o svemu tome danas razmišljam čini mi se da sam odlaskom na Kliniku zapravo želio da svoj profesionalni i socijalni identitet sačuvam od daljeg urušavanja, da kroz odnos kolega prema meni, samom sebi pokažem da još uvijek nisam samo i isključivo izbjeglica, jedan među stotinama hiljada koji je izgubio svoj dom, svoj profesionalni i socijalni status. Ništa, naime, ne anonimizira čovjeka toliko kao status izbjeglice. Sve su izbjeglice iste. Kao i zatvorenici. Među izbjeglicama i zatvorenicima ništa ne znači prijašnje zanimanje, ugled koji je neko uživao, dobra koja je posjedovao, budućnost koju je imao a sada je više nema.

Na Klinici u Splitu, izuzetno ljubazno me primio direktor Klinike, profesor Borben Uglešić. Izvinio se što ne može da mi pruži gostoprimstvo, jer je njegov brat sa porodicom, izbjeglice iz Dubrovnika, u njegovom stanu. Posavje-

tovao me da je najbolje da se avionom prebacim u Zagreb. Na putu prema terminalu za aerodromski autobus, zamolio me da ga sačekam pred jednom bankom. Kada se vratio, tutnuo mi je koverat sa novcem u džep, rekavši: 'Evo je moja mjesečna plata. Pola tebi, pola meni. Neka ti se nađe.'

U Zagrebu sam, direktno sa aviona, otišao na Psihijatrijsku kliniku Opšte bolnice 'Rebro'. Profesor Jovan Bamburač, kome sam rekao da ostajem dan-dva, dok ne vidim kako ću se prebaciti u Beograd, ustupio mi je svoj kabinet, u kome je, pored radnog stola, stalaže sa knjigama, bio krevet i tuš. Više od toga mi nije trebalo. Za dva dana koliko sam bio u Zagrebu rijetko sam izlazio. Rekli su mi da je bolje da suviše ne hodam po gradu, jer milicija običava da često legitimiše ljude, pa bih ja bez ikakvih drugih dokumenata osim jugoslovenskog pasoša, koji više nije vrijedio, a koji je u Hrvatskoj bilo bolje ne pokazivati, mogao imati neprijatnosti, čak bih mogao da budem protjeran po hitnom postupku. Otišao sam u Hrvatsku akademiju nauka i umjetnosti, gdje me ljubazno primio potpredsjednik Akademije, raspitujući se o zbivanjima u Sarajevu, posebno u Bosanskoj akademiji.

Dok sam sjedio, tačnije mahom ležao u kabinetu kolege Bamburača, u nekoj vrsti među-vremena i među-prostora, pateći od nepodnošljive lakoće postojanja, u posjetu mi je došla grupa kolega psihijatara iz Bolnice 'Rebro''. Djelovali su pomalo nesigurno, čak zastrašeno; govorili tihim glasom. Brzo sam uočio da su svi redom Srbi. Došli su da posjete svog sunarodnika, u etnička vremena. Izražavali su zabrinutost za moju sudbinu, a meni se činilo da su zapravo bili više zabrinuti za sopstvenu. Moram priznati da su mi svi skupa djelovali i smiješno i žalosno. Od samog početka devedestih godina, kada je nacionalizam počeo da uzima maha u svim dijelovima druge Jugoslavije,

pa dalje kroz ratne mjesece provedene u opkoljenom Sarajevu, i na koncu, zahvaljujući iskustvima stečenim na mom dosadašnjem putu, postao sam izražito odbojan prema svemu što je bilo monoetničko. Drugačije nisam mogao da doživim ni posjetu kolega Srba sa Psihijatrijske klinike u Zagrebu, uz svo poštovanje njihove pažnje i brige za mene.

Kolega Bamburač mi je rekao da će poći sa mnom do autobuske stanice. U to vrijeme, postojala je autobuska linija od Zagreba do jednog malog mjesta u Mađarskoj, čije sam ime zaboravio. Od tog mjesta išlo se kilometar-dva pješke, a onda se put nastavljao drugim autobusom za Beograd. Kada smo se približili autobuskoj stanici, Bamburač mi je rekao da je bolje da sam priđem šalteru i zatražim kartu do toga mjesta u Mađarskoj. Objasnio mi je da je on javna ličnost, da se u posljednje vrijeme često pojavljuje na TV, zagovarajući, kao Srbin, mirno rješenje krajnje zaoštrenog sukoba između srpskog življa u Hrvatskoj i Hrvata, i da ne bi bilo zgodno da ga službenik na šalteru prepozna kao prijatelja čovjeka koji traži kartu u pravcu Beograda. Ni dan danas ne znam da li je pretjerivao, da li je njegova bojazan od kompromitacije bila osnovana. Ono što je sigurno jeste da je, u to vrijeme, bio poznata, javna ličnost u Zagrebu, jer mi nije bilo teško da uočim da je znatan broj ljudi s kojima smo se mimoilazili, značajno zadržavao pogled na njemu. Umjesto da zatražim kartu do malog mjesta u Mađarskoj, ja sam, na šalteru, posve spontano, zatražio kartu do Beograda. Službenica je ostala nijema. Nije promijenila ni izraz lica. Jednostavno, kao da ja ništa nisam rekao. Kada sam ponovio šta želim, samo je odrečno mahnula glavom. Odmah sam shvatio veličinu greške koju sam napravio, i zbunjen i postiđen, udaljio se od šaltera. Na izlazu iz autobuske stanice čekao me kolega Bamburač.

Da bih moga domaćina i samog sebe poštedio daljih neprijatnosti, uzeo sam kartu za voz za Budimpeštu, i iste noći vozom otišao iz Zagreba. Iz Budimpešte, poslije nekoliko sati čekanja, put sam vozom nastavio za Beograd. Na putu od Budimpešte i Beograda u sjećanju mi je ostala sljedeća scena. Na samoj granici, nakon ulaska u Srbiju, u kupe, u kojem je sjedeo meni nepoznat mladić i ja, ulazi srpska pasoška kontrola. Ja sam na mome putu prvi put miran što se tiče ličnih dokumenata. Siguran sam da, ovoga puta, neću morati da strahujem zbog svog jugoslovenskog pasoša. Njega još jedino u Srbiji i Crnoj Gori smatraju potpuno validnim. Moram reći da mi prija što sam, eto, konačno, kako vjerujem, prestao biti sumnjivo lice. Ne moram se više plašiti ljudi u uniformi. To, vidim, nije slučaj sa mojim ćutljivim sagovornikom, koji je ušao u voz nekoliko stanica prije granice, i cijelim svojim držanjem mi dao do znanja da nije raspoložen za razgovor, što sam ja poštovao. Kada je u kupe ušao srpski policajac, moj saputnik se još više uvukao u sebe, a cijelo njegovo držanje postalo je još više ukočeno. Kako je sjedio preko puta mene nisam mogao da ne vidim da je i on imao jugoslovenski pasoš. Policajac ga je zagledao, a onda se obratio mome saputniku pitanjem – kuda putuje. Nije dobio odgovor. Tada je pitanje ponovio znatno povišenim, i otvoreno pretećim tonom. Gledao sam moga saputnika. Nijedna crta na njegovom licu se nije izmijenila. Psihijatrijskim jezikom govoreći, činilo se da je bio u nekoj vrsti semi-stupora. Tada mu je policajac, preplavljen gnjevom i agresivnošću, vratio pasoš, obrecnuvši se: "A, ne razumiješ srpski. Naučićete, naučićete, itekako, svi vi Šiptari, naučićete vi srpski, naučićete i da pjevate na srpskom." Treskom zatvorivši vrata iza sebe, izašao je iz kupea.

U Beogradu, napetost koja me mjesecima pratila, za trenutak je popustila. Bio sam sa suprugom, mojim djevojčicama, sa bratom, sa sestrom. Koliko je napetost bila brzo popustila, i na čas se utišao glas tihog beznađa u meni, toliko sam se brzo ponovo našao u kandžama potpune neizvjesnosti u pogledu vlastite budućnosti, i budućnosti moje djece, brige za svakodnevno preživljavanje, maltene svakodnevno izložen poniženjima najrazličitije vrste. Šefovi brojnih psihijatrijskih ustanova u Beogradu, čiji sam godinama bio lični prijatelj, nisu bili spremni da mi ponude barem privremeno zaposlenje. Kao razlog su navodili da postoji dogovor sa Radovanom Karadžićem, postignut na 'najvišem nivou', da se istaknutim stručnjacima, Srbima, porijeklom iz Bosne i Hercegovine, ne daje posao u Beogradu, tako da se prisile da se vrate u dio Bosne pod srpskom kontrolom, i pomognu svojoj 'srpskoj braći'. Razlozi za njihovo odbijanje da mi pruže ruku u nevolji bili su zapravo brojni. Svi šefovi psihijatrijskih institucija bili su ili članovi vodećih političkih partija u Srbiji, ili su, rječju i djelom, podržavali tadašnju Miloševićevu politiku. Bez izuzetka svi su bili obaviješteni o mojim pogledima na politiku rukovodstva bosanskih Srba, na moje ogorčenje postupcima srpskih paramilitarnih jedinica u istočnim dijelovima Bosne, o mojim – kako su govorili – mondijalističkim stavovima. Konačno, strahovali su (neki od njih su mi, u kasnijim godinama, to i otvoreno rekli) da bih stručnom kompetentnošću i ugledom koji sam uživao među psihijatrima mogao da ih ugrozim, da narušim red koji su sami uspostavili i budno ga čuvali.

Jedna od pojava koja nije prestala da me iznenađuje, a vremenom, i sve više srdi u Beogradu bilo je pitanje, kojim su mi se obraćali prijatelji i znanci. U pola glasa, kao u povjerenju, pitali su me: 'Molim te, reci nam ko zapravo

bombarduje Sarajevo...'. Naprosto nisam mogao da vjerujem da u Beogradu ljudi ne znaju da niko drugi do Srbi već punih šest mjeseci danonoćno bombarduju Sarajevo. Da li ljudi, prije svega moje kolege-psihijatri nisu mogli, ili nisu željeli da pogledaju istini u oči. Da li su bili do te mjere obmanuti propagandom srbijanske štampe i elektronskih medija da doista nisu mogli da dokuče ko to mjesecima uništava Sarajevo.

Kada me tadašnji šef Psihijatrijske klinike u Beogradu pozvao da dođem na posljednji pripremni sastanak organizacionog odbora Psihijatrijskog kongresa Jugoslavije koji je za nekoliko sedmica trebalo da se održi u Beogradu, poziv sam prihvatio. 'Dođi u naše psihijatrijsko odjeljenje na Avali. Biće dobre klope', obrazložio je svoj poziv, a onda, nasmijavši se, dodao "Izbjeglice, izjelice'.

U finansijskom stanju u kome sam se nalazio nisam bio imun na poziv ovakve vrste, a, osjećajući se, tih mjeseci, dosta profesionalno izolovan, obradovao sam se prilici da sretnem veći broj kolega, i to vodećih u struci. Predsjedavajući sastanka, direktor Psihijatrijske klinike koji me je i pozvao, dao mi je riječ, ubrzo nakon početka sastanka, rekavši da kolege imaju jedinstvenu priliku da čuju iz prve ruke kakvo je stanje psihijatrijske službe u Sarajevu u ratnim uslovima. Ovu priliku nisam smio da propustim. Govorio sam o stradanju stanovnika Sarajeva, kolega-psihijatara i psihijatrijskih pacijenata. Rekao sam da su vojne snage bosanskih Srba zaposjele Psihijatrijsku bolnicu 'Jagomir' koja se nalazi na periferiji Sarajeva, da su najurili svo osoblje i pacijente, od kojih je najveći broj bio hronični duševni bolesnici koji nisu mogli da se sami staraju o sebi. Rekao sam i da ovi bolesnici, potpuno zapušteni i izgladnjeli lutaju gradom, pojačavajući njegov avetinjski izgled. Konačno, dodao sam, da kao psihijatri moramo da osudi-

mo ovaj zločinački čin. Bio sam uzbuđen dok sam govorio. Kada sam završio, nastao je dugi, dosta neprijatan muk. Predsjedavajući je pitao da li neko ima nešto da me pita, da li neko želi da komentariše moje izlaganje. Niko ništa. Između mene i kolega stvorila se još veća, nevidljiva barijera. Bio sam, u tom društvu, neka vrsta crne ovce.

Te noći, od dva sata ujutro pa sve do zore, u više navrata zvonio je telefon u stanu koji smo bili iznajmili. Kada bih digao slušalicu, niko nije odgovarao, držeći otvorenu liniju. Sutradan je, koliko se sjećam, u meni sazrela odluka da napustim prostore postjugoslovenskih država i krenem u daleki svijet.

BOLESNI NISMO, ZDRAVI JOŠ MANJE

Mnogi ljudi u najvećem broju država formiranih nakon raspada druge Jugoslavije, suočeni sa pojavama koje ih, najblaže rečeno, zbunjuju, pitaju se šta je s duševnim zdravljem ljudi u ovo zlohudo vrijeme, u ovo doba-nedoba. I kao što to često biva kada se nađu pred nečim što izmiče moći zdravorazumskog poimanja, ljudi neku vrstu opšteg, univerzalnog objašnjenja pronađu u tome što sva ta, za njih nerazumna i nerazumljiva, zbivanja, prvenstveno neshvatljivo ponašanje ljudi oko sebe proglase ludim, duševno bolesnim. Potom slijedi zaključak: pošto su ljudi oko nas ludi, nije čudo što smo mi sluđeni. Ispada, tako, da se na sve nas može savršeno primijeniti *dictum* Blaise Pascal-a: Ne biti lud znači biti lud samo na drugi način.

Ma koliko ovo etiketiranje najrazličitijih pojava i ljudi donosi određeno olakšanje, jer nam se čini da smo ih time objasnili, ono zapravo zamagljuje pravo pitanje: Šta je sa duševnim zdravljem naših sugrađana (i naših suseljaka, dakako), da li su stvarno s uma sišli, da li su ih prilike učinile takvim, ili je možda njihova ludost, koja se bila pritajila, stvorila ove i ovakve prilike da bi se osjećala na svome, potpuno kod kuđe?

Odmah da kažem, ljudi koje gledam oko sebe, na ulici ili za skupštinskom govornicom, svejedno, ne čine mi se duševno bolesnim, barem u najvećem broju slučajeva. A da li su duševno zdravi? Bili bi kada bi to što neko nije duševno bolestan bio dokaz da je duševno zdrav. Ali nije.

Odsustvo bolesti je sigurno potreban, ali ne i dovoljan uslov da bi neko bio duševno zdrav.

S tim u vezi valja istaći da su duševno zdravlje i duševna bolest izuzetno često zloupotrebljavani pojmovi, i to iz najrazličitijih razloga. Dva su ipak osnovna vida falsifikovanja duševng zdravlja: prvo, kada se duševno zdravlje jednači sa prosjekom, i drugo, kada se cijeni da li je i koliko neko duševno zdrav na osnovu toga koliko je ponašanje i način mišljenja saobrazio društvenoj (grupnoj, ideološkoj, partijskoj itd.) normi. Mada naizgled različita, oba ova određenja duševnog zdravlja imaju mnogo zajedničkog, čak se dopunjuju, i, uz to, oba su višestruko pogrešna.

Prvo, duševno zdravlje čovjeka, kao i sam čovjek su dinamične veličine, što znači da se čovjek ne može odrediti onim što već jeste već onim što će biti ili bi tek mogao biti. Proglašavanje čovjekove sadašnjosti ili čovjeka u sadašnjosti, znači, "prosječnog" sadašnjeg čovjeka kao nečeg jako poželjnog i vrijednog (a duševno zdravlje je itekako poželjna veličina) znači ukidanje čovjekove budućnosti, to jest njega samog. Drugo, nije ništa manje opasno duševno zdravlje vezivati za bilo kakav društveni program, normu. Ne može biti duševno zdravo (samo) ono što je društveno prihvatljivo i poželjno, jer sve grupe, sva društva, svi kolektivi teže da postignu da njihovi pripadnici počnu da žarko žele ono što, sa pozicija interesa odgovarajućeg kolektiva (organizacije, partije, društva), treba da žele. Drugačije rečeno, dok je svijeta i vijeka vladaće veći ili manji antagonizam između *individualno* i *drustveno* strukturisanog duševnog zdravlja.

Neosnovanost rečenih određenja duševnog zdravlja postaje više nego očigledna kada se primijeni na prilike koje su vladale u drugoj Jugoslaviji posljednjih godina njenog postojanja, i u većini državica formiranih nakon

njenog raspada. Kako se ponašao, šta je radio, kako je razmišljao najveći broj ljudi, što odgovara onome što se naziva – prosječan čovjek u rečenim krajevima, i u rečenom vremenu. Najveći broj ljudi svojim glasom (biračkim opredjeljenjem) doprinio je sadašnjem stanju, za koga je teško reći da je poželjno. Dalje, dopušta da nevelik broj ljudi male pameti i velike pohlepe manipuliše njima koliko hoće, i kada god hoće. Pristali su na to da treba da mrze, progone i ubijaju dojučerašnje komšije, a da sami po sebi to nikada ne bi činili u mjeri u kojoj zato nisu imali dovoljno razloga. Životni standard im se sve više srozava, budućnost se, realno gledajući, pojavljuje u ni malo ružičastim bojama.

Naravno, sa tačke gledišta nosilaca vlasti, ovakvo ponašanje, način razmišljanja i osjećanja većine ljudi je poželjan, izraz političke zrelosti ljudi, činjenice da su u političkom pogledu progledali, da su konačno počeli da misle svojom glavom. Nije, međutim, teško shvatiti da takav odnos većine ljudi prema sebi i svijetu nema mnogo zajedničkog sa duševnim zdravljem.

Duševno zdravlje je istovremeno individualno-psihološka i univerzalna kategorija. Individualno-psihološka je utoliko što je pojedinac nosilac duševnog zdravlja, tačnije duševno je zdrav (kao i bolestan, uostalom) uvijek pojedinac a nikako bilo koji kolektivitet; univerzalna je pak zato što se duševno zdravlje ne može vezivati za bilo kakav socijalno-politički program ili standard.

Ima pokušaja da se duševno zdravlje na još jedan način, rekao bih, banalizuje, a to znači kompromituje. Tako nije rijedak slučaj da se duševno zdravim smatra čovjek koji se osjeća zadovoljnim, koji je, kako se to kaže, u miru sa samim sobom. Valja međutim, podsjetiti da se ljudi osjećaju samo zadovoljnim mahom onda kada je ono što

žele od života u skladu sa onima što im život pruža. Ovakvo određenje duševnog zdravlja neprihvatljivo je prije svega zato što ono što život u danom trenutku može da čovjeku pruži često dobrim dijelom zavisi od spoljnjih okolnosti na koje pojedinac može da ograničeno utiče, tako da nema baš veliku šansu da bude vinovnik vlastite sreće u rečenom smislu. (Izuzetak su, naravno, ljudi kojima je uvijek lijepo bez obzira u kakvim okolnostima se nalaze i koliko na njih mogu da utiču. Značajno veliki broj ovakvih ljudi može se pronaći u populaciji mentalno nedovoljno razvijenih osoba.) Konačno, ovakvo određenje duševnog zdravlja znači, između ostalog da ćemo obezbijediti, sačuvati ili pak dostići (kako ko) duševno zdravlje ako svakodnevno budemo snižavali nivo vlastitih aspiracija, ako svakim danom budemo sve manje željeli, tražili i očekivali od života.

Šta je onda duševno zdravlje? Pokušaću da indirektno odgovorim na ovo pitanje. Grubo uzevši, čovjek je izložen pritiscima dvije vrste: unutrašnjim i spoljašnjim. Unutrašnji pritisci mogu biti svjesni i nesvjesni. Nesvjesni su obično žešći. Oni potiču od neriješenih ličnih konflikata i izražavaju se u vidu strepnje, nezadovoljstva, osjećanja uskraćenosti, agresivnosti itd. Nema čovjeka bez unutrašnjih konflikata. Od čovjeka do čovjeka razlikuje se samo dominantan tip konflikta i njegova jačina.

Osim unutrašnjih pritisaka koji su vezani za ličnost i potiču iz dinamike i načina njenog razvoja, u svakom čovjeku djelatni su i oni pritisci koje baštini kao pripadnik određenog kolektiva. Ovi posljednji pritisci, kojih je pojedinac samo djelimično svjestan (to jest, ne doživljava ih uvijek kao pritiske, ili ih nije uopšte svjestan), ogledaju se u određenim stavovima, vjerovanjima, propisima, zabranama, odnosno cjelokupnom normativnom okviru kolektiva (po-

rodice, plemena, zajednice itd.) kome pojedinac pripada. U širem smislu u normativni okvir kolektiva spadale bi i takozvane kolektivne predstave, znači predstave kolektiva o njegovim "prirodnim" i "neprirodnim" prijateljima i neprijateljima, o dominantnim i određujućim karakteristikama njegovih članova, ali i pripadnika drugih kolektiviteta.

Što se tiče spoljašnjih pritisaka kojima je pojedinac izložen, valja reći da je dobar dio unutrašnjih pritisaka, bilo da potiče iz ličnog ili kolektivno nesvjesnog, najprije bio spoljašnji, pa je, u procesu odgoja i vaspitanja, pounutren, i postao sastavni dio psihološkog profila pojedinca, njegovog ponašanja, vjerovanja, rezonovanja, odnosa prema sebi i drugima.

Pošto živimo u vrijeme vladavine etno-nacionalnog kolektiva, rekao bih da besprizivnost, žestina s kojom neko iskazuje i zagovara stavove i vjerovanja etno-nacionalne grupe svjedoči, između ostalog, o snazi pritiska duha tog vida kolektiva, bez obzira na to koliko pojedinac osjeća kao prisilu to što se ponaša u skladu sa diktatom etno-nacionalne grupe. Tamo pak gdje su etno-nacionalne zajednice u otvorenom sukobu dolazi do – rekao bih – dodatnog poistovećivanja s etno-nacionalnim kolektivom, i to opet pod pritiskom. Pritisak je spoljašnji, jer kolektivi, zajednice u sukobu ne trpe neopredijeljene, traže jasne i nedvosmislene linije međusobnog razgraničenja, (Kolektivi u sukobu su najviše isključivi kolektivi.). S druge strane, pritisak je i unutrašnji, jer se što potpunije poistovećivanje s kolektivom intimno doživljava kao način sticanja snage i moći koju ima kolektiv. (Iza mene stoji moj narod.) Doda li se tome da jedan broj unutrašnjih pritisaka, koji su vezani za lične konflikte i iskustva uskraćenosti, može prividno da se riješi i njihov pritisak olakša putem odricanja od vlastitog individualiteta i utapanja u kolektiv – ja-

sno je zašto toliki ljudi ne mogu da odole pritiscima kolektiva i postaju njegove žrtve.

I unutrašnjim i spoljašnjim pritiscima čovjek ne može izmaći. Oni su sastavni dio njegovog života. I ne samo to. Čovjek se od čovjeka razlikuje, između ostalog, po tome do koje mjere podliježe tim pritiscima. Pošto je čovjek daleko od toga da bi bio (samo) trpno biće, stepen nečijeg duševnog zdravlja ogleda se u tome do koje mjere je ostao ili postao neslobodan u odnosu na rečene svjesne i nesvjesne, unutrašnje i spoljašnje pritiske, do koje mjere može da im umanji snagu, da im se suprotstavi. Tačnije, do koje mjere uspije da ga spoljašnji pritisci, bez kojih nema socijalizacije, i unutrašnji pritisci, bez kojih je teško zamisliti individualni život, ne spriječe da ostvari svoje inherentne razvojne potencijale, da ostvari sebe kao stvaralačko – samostvaralačko biće.

Sada smo, čini se, bliže odgovoru na, u početku postavljeno, pitanje: koliko su ljudi u rečenim krajevima, duševno zdravi odnosno poremećeni. Bićemo još bliže ako prihvatimo da duševno zdravlje nije jasno ograničen entitet, da se ono najtačnije može predstaviti kao dimenzionalna, odnosno kontinualna veličina. Zamislite liniju na čijem se jednom kraju nalazi duševno zdravlje a na drugom duševna bolest, duševni poremećaj. Gotovo se niko ne nalazi ni na jednom od ova dva pola, a svako od nas se, u različitim periodima života i različitim životnim situacijama, nalazi bliže ili dalje od jedne od dvije krajnje tačke zamišljene dimenzije duševnog zdravlja-bolesti. S tim u vezi dodao bih da bi bilo neophodno izgraditi klasifikaciju *stepena* stanja duševnog zdravlja. Kao što postoje mnoge duševne bolesti različita duševno bolesna stanja, koja su manje-više strogo odvojeni entiteti, tako ima različitih formi odnosno stepena duševnog zdravlja.

Medicinski stručnjaci se, kao po pravilu, teško snalaze pred različitim oblicima ispoljavanja duševnog zdravlja. Pošto su stručnjaci prije svega za bolest, a tek onda za zdravlje, skloni su da pojedine oblike duševnog zdravlja prepoznaju kao izraz bolesti. Zato izmišljaju različita imena za navodno bolesna a u suštini samo posebna stanja duševnog zdravlja. Šta hoću da kažem? Na zamišljenoj skali duševno zdravlje-bolest, grubo rečeno, jednu polovinu skale zauzimala bi pretežno patološka, a drugu polovinu pretežno psihički normalna stanja. Ljekari, prije svega psihijatri, nevični zdravlju, obično imenuju patološkim stanja koja zauzimaju daleko više nego jednu polovinu zamišljene ose duševno zdravlje-bolest. Zato ćete sresti ne jednog ljekara koji će vam reći da je dobar broj ljudi danas duševno poremećen. A da li je?

Kako, konačno, može da se utvrdi odnosno prepozna stepen nečijeg duševnog zdravlja? Kao što se vid i stepen nečije duševne poremećenosti utvrđuje na osnovu toga šta neko kazuje i kako se ponaša, odnosno na osnovu toga kako doživljava sebe i okolni svijet, na isti ili sličan način može da se utvrdi stepen nečijeg duševnog zdravlja. Pomenuću nekoliko mogućih indikatora stanja duševnog zdravlja određenog pojedinca.

Do koje mjere pojedinac sebe doživljava kao subjekt, kao nosioca vlastite moći, aktivnosti, sposobnosti? Do koje mjere (može da) objektivno uočava ono što se zbiva u njemu i oko njega? Drugačije rečeno, do koje mjere, pod spoljašnjim i unutrašnjim pritiscima falsifikuje (i koliko) stvarnost u sebi i oko sebe? Dalje, kako se pojedinac osjeća, kako rezonuje ako se, sticajem različitih okolnosti, nađe u novom i posve drugačijem, užem ili širem socijalnom okruženju? Koliko je, znači, njegov u najširem smislu ponašajni obrazac funkcionalan u sredini gdje ne postoji ona

grupa čijem je diktatu najviše saobrazio svoje ponašanje? Da li i do koje mjere unutrašnji i spoljašnji pritisci dopuštaju pojedincu da uči iz iskustva; dalje, da izvlači objektivne (nepristrasne) zaključke iz novonastalih situacija, promijenjenih spoljašnjih okolnosti? Do koje mjere spoljašnji i unutrašnji pritisci pomažu ili odmažu čovjeku da se razvija kao individua, ometaju ili podstiču njegovu individualizaciju i socijalizaciju, njegov lični rast i razvoj.

Ako bismo, sada, pokušali da odgovorimo na, u početku postavljeno, pitanje – kakvo je bilo duševno zdravlje ljudi posljednjih desetak godina na većem dijelu prostora druge Jugoslavije, moglo bi se reći: Bolesni nisu (bili), i dodati: zdravi još manje.

Drugim riječima, čini se da u većini ljudi ima nedovoljno duševnog zdravlja, da oskudijevaju u duševnom zdravlju.

Treba li reći da je u istom nezavidnom stanju i individualna sloboda i moral pojedinca. Nimalo čudno, jer, kako je pisao Carl Gustav Jung, što čovjekov život više određuje i uobličava kolektivna norma, veći je njegov nemoral.

NASILJE NAŠE SVAKIDAŠNJE

Krajem osamdesetih i devedesetih godina nasilje je postalo važno obilježje svakidašnjeg života ljudi na većem dijelu prostora najprije druge Jugoslavije, a onda država koje su formirane nakon njenog raspada. Nasilje se ne da zaobići. Ili ste njegov akter ili njegova žrtva. Treće nije dato.

Šta je pogodovalo ovoj plimi nasilja. I uzroka i povoda ima mnogo, i posrednih i neposrednih. Ukazaću na neke od njih koji mi se čine posebno značajnim, ne iznoseći ih po redoslijedu važnosti.

Ne postoji normativan okvir življenja. Prestala su da važe dojučerašnja što pisana, što nepisana pravila i zakoni koji regulišu ponašanje ljudi u zajednici. Nova pravila, novi ponašajni standardi još nisu široko prihvaćeni, nisu uhvatili korijena. U periodu tranzicije normativni okvir življenja je nedovoljno određen, pa i kontradiktoran. Samim tim izostaje kazna za njegovo nepoštovanje, što, drugim riječima, znači da normativni okvir življenja ne može da vrši osnovnu funkciju nečega što usmjerava i ograničava. Spoznaja da ostaje nekažnjeno kršenje slova starog zakona, čija se važnost gasi i novog zakona koji još nisu svi prihvatili, ukida strah od represije, od društvene odmazde kome dobrim dijelom dugujemo ono što se naziva civilizovano ponašanje. A ako nema jednog od bitnih uslova uobličavanja i održavanja civilizovanog ponašanja, čovjek sve spremnije slijedi glas divljaka u sebi.

Uzori za ugled. Društveno ponašanje se uči, to jest formira, između ostalog, putem imitacije onih ponašajnih obrazaca koji nam se, tokom vaspitanja, nude kao najbolji ili ih sami odabiremo na osnovu vlastitih sklonosti, životnih okolnosti, itd. Što je uzor privlačniji, jače je njegovo oponašanje.

Šta se na društvenoj sceni posljednjih godina druge Jugoslavije, i u postjugoslovenskim državicama prikazivalo i još uvijek prikazuje kao najprivlačniji uzor za ugled za veliki broj ljudi? Pažnju plijene i zavist bude pojedinci koji se u opštem rasulu nameću snagom vlasti, sile, brzim bogaćenjem, neobaziranjem na bilo šta i na bilo koga, pojedinci koji nasilje pretpostavljaju čestitosti i poštenju. Uspjeh, ta magična riječ za većinu ljudi, nikada nije bila tako usko povezana sa razbojništvom. Teško je naći čovjeka koji će uspjeti da vas uvjeri da se danas može biti slavan, bogat i moćan i, uz to, čestit. (Anonimni, siromašni i nemoćni pronaći će u ovoj tvrdnji njima drag alibi!) Nemoralni su (postali) suviše jaki da bi im trebao bilo kakav alibi.

Neadaptiranost. Danas se događa ono što prije nekoliko mjeseci nisu mogli slutiti, a prije nekoliko godina ni sanjati. Stvarnost im stalno izmiče zbog brzine promjenâ značenja, koja daleko premašuje njihovu moć predviđanja.

Ne može biti govora o adaptaciji na stvarnost koja se danomice neprirodno brzo mijenja. Jednostavno, potrebno je da okolnosti izvjesno vrijeme zadrže manje-više isto obličje da bi se čovjek na njih mogao da prilagodi. I još nešto. Dobar dio našeg života satkan je od navika, a to znači odvija se po diktatu uslovnih refleksa. Naučeni smo da sasvim određene uslovne draži povezujemo sa bezuslovnim, sa za-

dovoljavanjem različitih, što vitalnih, što socijalnih potreba. Ako se stvarnost, njeni simboli brzo mijenjaju, mijenjaju se i uslovne draži, a to znači da ne mogu da se uspostave navike, za koje kažu da su druga ljudska priroda.

Bazično neadaptiran, čovjek bez navika je zbunjen, dezorijentisan, uznemiren. Njegovo nezadovoljstvo i bijes neminovno se usmjeravaju – a kuda bi drugo? – na tu i takvu stvarnost, na druge ljude, njihovu imovinu, zajednička dobra. Svi su krivi što smo nesnađeni, izgubljeni, što ne možemo da prepoznamo jedni druge, a sve manje i sami sebe. Konačno, ako je društvena stvarnost tako malo za čovjeka – bolje da je nema. Valja je, stoga, (još više) obezvrijediti, obezličiti, pogaziti, uništiti. I ljude koji su dio te i takve svarnosti, dakako.

Frustracije na sve strane. Najsigurniji način da nekoga učinite agresivnim jeste da mu osujetite zadovoljavanje potreba. Agresivnost je veća što je osujećivanje češće i potpunije.

Danas je doista teško nabrojati sve sile i okolnosti koje su se ispriječile između čovjeka i zadovoljavanja nekih za njega tako važnih potreba, kao što su, na primjer, potreba za hranom, sigurnošću, ljubavi, poštovanjem i samopoštovanjem. A kada agresivnost ili, ako hoćete, spremnost za agresivno reagovanje žestoko naraste, onda za agresiju nisu potrebni oni podsticaji sa kojima je, na osnovu učenja ili svježih instrukcija, povezano (udruženo) agresivno ponašanje. Dovoljne su i posve nespecifične draži. Tada možete da izgubite glavu samo zato što se nekome učinilo da ste ga poprijeko pogledali.

Neizvjesnost horizonta budućnosti. Čovjekovu psihičku energiju drže na okupu ciljne predstave, posebno neki du-

goročan cilj. Zarad njega spremni smo da otrpimo trenutnu nedaću, sačuvamo unutrašnju pribranost, da, riječju, istrajemo.

Kada je budućnost neizvjesna (uprkos toga što ljudi na vlasti ponavljaju da je ružičasta da ružičastija ne može biti), upitan postaje smisao individualnih i kolektivnih pregnuća. Tada se rasipa individualna i kolektivna energija, slabe kočnice, iščezavaju obziri, a nasilje postaje jedan od temeljnih oblika odnosa prema drugim ljudima, prema stvarnosti uopšte.

Stalna je samo nesigurnost. Ako vam svakodnevno prijeti opasnost da vas neko uvrijedi, fizički povrijedi, da satima budete maltretirani od vama nepoznatih ljudi ili jednostavno da nizašto izgubite glavu, ako, poslije nekoliko sati ili dana izbivanja, niste sigurni da ćete vlastiti stan zateći neprovaljen i neopljačkan – onda ste prinuđeni da golemu količinu psihičke energije trošite na, mahom bezuspješne, pokušaje da smanjite izvore ugroženosti i istovremeno držite pod kakvom-takvom kontrolom strepnju koja neminovno prati svaku egzistencijalnu nesigurnost.

Snižavanje praga individualne osjetljivosti na najrazličitije draži jedna je od neposrednih posljedica dugotrajnog i iscrpljujućeg, što svjesnog, što nesvjesnog, suprotstavljanja izvorima spoljašnje i unutrašnje prijetnje. A kada se – posebno ako se nesigurnost u nedogled produžava, pa i pojačava – znatnije snizi prag individualne osjetljivosti, čovjekove aktivnosti i reakcije su sve manje i rjeđe posredovane razumom i obzirom, a sve češće sebičnošću i trenutnim interesom. Nasilje je, pak, treba li reći, prirodan instrument uvažavanja diktata sebičnosti, nerazuma, nagonskih pulzija, "govora krvi".

Velika nada – veliko razočarenje. Ako nešto ne pretpostavljate, to jest ako ne očekujete određeni slijed događaja (ponašanja ljudi i sl.) obezbijedili ste se od mogućnosti da budete razočarani. Razočarenje je naprosto posljedica loše individualne procjene.

Bila su velika i iskrena očekivanja od nove vlasti. Danas, nekoliko godina nakon što su na izborima pobijedile etno-nacionalne stranke, razočarenju nema kraja: živi se lošije nego ranije, mali broj ljudi bliskih vlasti ogromno se obogatio, nezaposlenost je visoka, veliki broj ljudi jedva preživljava, korupcija pušta sve dublje korijenje.

Kako izaći nakraj sa gorkim osjećanjem da ste prevareni? Čovjek nije sklon da se na sebe ljuti, još manje da prihvati da je sâm pogriješio. Sa druge strane, u okolnostima sveopšte etnocentričke orijentacije teško mu je i da pomisli da su ga prevarili propagatori i nosioci njegove pobjedničke etno-nacionalne stranke. I onda slijedi gotovo neizbježan psihološki manevar: Nisam se (samo) ja prevario, prevareni su svi moji sunarodnici, moja braća i sestre po etničkoj pripadnosti. Ko ih je prevario, izigrao, na tanak led naveo? Naravno, oni drugi, oni od drugog roda, oni iz rivalske ili, ako hoćete, neprijateljske etno-nacionalne stranke. Toliko smo razočarani, toliko su žestoko iznevjerena naša očekivanja da i naša osveta mora da bude žestoka. Oni "drugi" moraće da stradaju.

Psihopate. Psihopate su čudan soj ljudi. I zdravi su i bolesni, ni zdravi ni bolesni. Po pravilu su asocijalni: usredsređeni na sebe, na svoje interese, ne obaziru se na druge ljude. Za nedjela koja čine nemaju osjećanje krivice, i zato mahom ne mogu da uče iz iskustva. Privlače pažnju okoline srazmjerno učestalim kršenjem socijalnih

normi. Praktički stalno su u otvorenom ili prikrivenom sukobu sa okolinom.

Za mirnih vremena, zbog neobaziranja na druge ljude, na njihova prava i potrebe, jedan broj psihopata, posebno onih naglašeno antisocijalnog profila, dosta vremena provede ili u zatvoru ili u duševnoj bolnici ili u specijalnom zavodu. Za nemirnih vremena, njihova nesocijalizovanost manje je socijalno uočljiva ili je potpuno neupadljiva zato što je, tada, rašireno nepoštovanje normativnog okvira življenja.

Pošto se dokažu kao bezosjećajni nasilnici, prave siledžije, psihopate, za nemirnih vremena, predvode i stiču priznanja, izazivaju zavist i služe kao obrazac za ugled. Pokazali su se istinski nezamjenjivim u ostvarivanju etničkih progona (čitaj: čišćenja) koji su obilježili naše doba.

Etnonacionalističke predrasude. Etnonacionalističke predrasude su racionalno neosnovani, izrazitim emocijama praćeni negativni stavovi, odnosno trajni sistemi ocjenjivanja pripadnika druge etnonacionalne grupe.

Funkcija manje-više svih predrasuda, pa i etinonacionalističkih je da se opravda određeni eksploatatorski odnos, da se zadovolje različiti vlastiti ciljevi i želje (za bogatstvom, društvenim ugledom itd.), ali i sklonosti (lakomost, sklonost okrutnosti itd.) ili da se osigura prihvatanje u nekoj sredini (u kojoj osoba živi), a u kojoj su raširene određene predrasude.

Bez obzira zbog kojih od rečenih funkcija predrasuda pojedinac usvaja etnonacionalističke predrasude, imati etnonacionalističke predrasude znači njegovati agresivan i potcjenjivački odnos prema ljudima druge, tačnije, posve određene ili određenih etnonacionalnosti. Etnonacionalizam počiva na uvjerenju da je moj narod po nečemu bolji,

vredniji, važniji od drugih naroda, i da zato pripadnici moga naroda imaju pravo da se prošire na račun drugog ili drugih naroda, da im nametnu svoje sisteme vrednovanja i vjerovanja, ili da se od njih dobro ograde ne bi li se sačuvali od neizostavno manje vrijednih i često opasnih sklonosti i navikâ drugih naroda.

Nosioci etnonacionalističkih predrasuda imaju – pred sobom i pred drugima gotovo univerzalno objašnjenje za mržnju, agresivnost, potcjenjivanje koji dominiraju u njihovom odnosu prema ljudima druge (drugih) etnonacionalnosti: Ne mrzimo mi ljude druge etnonacionalnosti već oni mrze nas, i mi se mržnjom samo branimo od njihove mržnje. Mehanizam projekcije, znači, pripisivanja vlastitih osjećanja (pogleda, stavova) drugim ljudima, koji je ovdje na djelu, u osnovi je svakog paranoidnog stava.

Svi etnonacionalisti su ubijeđeni da su bili, jesu i(ili) da će biti ugroženi od pripadnika druge etnonacionalne grupe. A kada ste u tako nešto ubijeđeni, ništa vam drugo ne preostaje nego da na sve moguće načine ograničavate, blatite, protjerujete i uništavate pripadnike druge etnonacionalne zajednice i sve što je za nju vezano. Preventivno ili reaktivno, svejedno.

Nasilje samo sebe opravdava. Rašireno je mišljenje da čovjek, ako je, iz bilo kojeg razloga, napet i ljut, treba da dâ maha svojoj negativnoj energiji: da se na nekoga izviče, nekoga udari, a ponešto i razbije; kratko rečeno, da se agresijom "rastereti", "isprazni". Zaboravlja se, pri tome, da to da li će neko biti agresivan ne zavisi samo od toga da li je napet, ljut, prožet negativnim emocijama, nego i od toga šta misli. Naime, svaki put kada ozbiljnije naudi drugom čovjeku, pojedinac, pod uslovom da nije moralni debil, traži opravdanje za svoj nasilnički, agresivni istup. Ako

ste iole častan i pristojan čovjek, a svako od nas čvrsto vjeruje da jeste, onda morate da prije svega sami sebi objasnite zašto ste nekoga opljačkali, udarili, unakazili, ubili. Drugim riječima, ako je žrtva nevina onda morate da sebe uvjerite da žrtva i nije baš tako nevina, da zatvorite oči pred očiglednim dokazima o njenoj nevinosti. Što je, u očima nasilnika, neko više zaslužio da bude žrtva, nasilje će biti veće. Veće pak nasilje praćeno je sve brojnijim i novijim "dokazima" da žrtva ništa bolje nije ni zaslužila.

Cilj opravdava sredstvo. Dosta ljudi vjeruje da se, ovih dana, stvara istorija, a gdje se stvara istorija, dodaju, tu je i nasilje. Svi istorijski prelomni trenuci obilježeni su desetinama, pa i hiljadama mrtvih, ranjenih, sakatih. Zabrinjava jedino što je na Balkanu poveći broj onih koji bi da stvaraju istoriju, željni prije svega da u nju uđu. Isto tako uznemirava očigledan i značajno veliki nesrazmjer između njihovih vrlo glasno obnarodovanih uvjeravanja da se bore za velike ideale i brojnih dokaza o prizemnim interesima koji se pokazuju kao istinski pokretač njihovih aktivnosti.

Teško je reći da li su, na rečenim prostorima, jača izvorišta nasilja poneseni i zaneseni, nabijeđeni kreatori istorije ili ona mahom ćutljiva množina ljudi koja je posve bukvalno shvatila rašireno mišljenje da su revolucionarna vremena po definiciji nemilosrdna, i da je u njima maltene sve dozvoljeno. Revolucionarni makijavelizam, istorija nas uči, uvijek je bio dovoljno širok da pokrije, ali i sakrije brojne lopovluke, pljačke, ubistva.

SJAJ I BIJEDA ŽRTVE

Posljednjih nekoliko godina radim u privatnoj praksi, u Sydney-u. Jedan broj mojih pacijenata potiče sa prostora druge Jugoslavije. Imam rijetku privilegiju da mi se za pomoć obraćaju ljudi svih etno-nacionalnih skupina čiji su pripadnici donedavno žestoko ratovali, uništavajući jedni druge.

Između brojnih sličnosti psihičkih smetnji na koje se žale, upadljivo je da svi bez izuzetka sebe vide kao žrtve. Naravno, žrtve, stradalnici su samim tim što su bili prinuđeni da napuste ognjište i upute se u daleki svijet, mahom bez ikakvih sredstava. Nije, međutim, riječ o tome. Radi se o tome da pripadnici sve tri etno-nacionalne grupe smatraju, tačnije, duboko vjeruju da su i oni i sva njihova braća i sestre po etno-nacionalnosti žrtve druge dvije strane. I u sukobima i u mirnim vremenima. I što je posebno zanimljivo svako navodi mnoštvo dokaza da su on i pripadnici njegova roda doista žrtve: žrtve u nedavnom sukobu, u sukobu prije pedeset, sedamdeset godina, prije šest vijekova, o periodima mira da i ne govorim. Sve u svemu, ispada da je, u dužem ili kraćem periodu, svako podjednako žrtva. Uvjerenje ili zaključak na koji zdrav razum teško pristaje, jer da bi neko bio žrtva neko drugi mora biti nasilnik, krvnik, napasnik. Tamo gdje su svi samo i isključivo žrtve, žrtve nema.

Otkuda to da nijedna strana nije spremna da sebe vidi kao nekoga ko je u većoj ili manjoj mjeri, bilo kada i bilo gdje, izazvao žrtve, i pri tome, i sâm bio žrtva, što bi, vje-

rovatno, bilo najbliže istini. U čemu leži privlačnost statusa žrtve, jer očigledno svakome je stalo da bude žrtva? Zašto su ljudi mnogo više spremni da sebe sažaljevaju kao žrtve, a to znači gubitnike, paćenike nego da se ponose snagom i vještinom "svojih" koji nisu dozvolili da postanu žrtve ili su od drugih napravili žrtve? Kakve potrebe članova tako velikih grupa kao što su etno-nacionalne može da zadovolji njihova samopercepcija kao žrtve i predstavljanje sebe drugima kao nekoga kome više nego bilo kome drugome pristaje naziv žrtve?

Ako si žrtva ti si jedini ili prvi kome treba pružiti pomoć. Za tvoju sudbinu su najviše zainteresovani oni koji bi pomoć mogli pružiti ili se osjetiti obaveznim da pomognu onoga ko je slab, ko je u sukobu loše prošao, najviše stradao. Moćnici, barem javno, lakše pravdaju svaku vrstu pomoći koju pružaju nejakima, ugroženim, žrtvama nego pomoć onima za koje se vjeruje da su žrtve izazvali. Baš zato što odnose među ljudima mahom ne određuju moralni principi, ili barem ne prevashodno, svakoj državi pogotovo onim velikim i moćnim, stalo je da se predstave moralnijim nego što jesu.

Biti žrtva, dalje, znači imati moralno i materijalno pravo na osvetu. Svi će se više iznenaditi ako žrtva oprosti nego ako zaboravi. Od žrtve kao da svi očekuju da, prije ili kasnije, izmiri račune, vrati milo za drago, kazni one koji su od nje napravili žrtvu. Ako nisi žrtva, na tvoje, što otvorene što prikrivene, pripreme za novi sukob gledaće se sa daleko manje razumijevanja nego ako si žrtva. Ako nisi ili nisi bio žrtva, nemaš pravo da započinješ novi krug krvoprolića; zapravo, nemaš, barem ne vidljivog, razloga da to činiš. Ako jesi ili si bio žrtva, većina će znati a neki naslutiti zašto si se latio oružja, i neće se čuditi tvojoj ratobornosti, blago rečeno. Zato je dobro odnosno bolje biti žrtva

nego pobjednik. Koja god etno-nacionalna grupa želi ponovo da ratuje sutra, za nekoliko godina ili stoljeća – ne bi smjela da se odrekne statusa žrtve; štaviše, trebalo bi da takav status brižljivo njeguje, da i sebe i druge stalno na njega podsjeća. Uz to, žrtva uvijek ima jači motiv za nanošenjem što većeg zla, za uništavanjem druge ili drugih strana. U svakom sukobu, žrtva je uvijek u nekoj vrsti moralne i psihološke prednosti u odnosu na one koji nisu htjeli ili nisu znali da stvore i(ili) (o)čuvaju sliku o sebi kao žrtvi. Jednom riječju, lakše je i izglednije zaratiti ako si žrtva nego ako nisi.

Žrtva nikada ne može i ne smije da se oslobodi prošlosti; sa budućnošću pak računa, služi joj. Žrtva je zarobljenik prošlosti, a sve što radi čini radi vremena budućeg. Tako žrtva uvijek, realno (i)ili potencijalno stvara nove žrtve. Napasnik, krvnik zna, barem za neko vrijeme, da se zadovolji plijenom, porazom druge strane, zlom koje je učinio. U velikom broju slučajeva duže nego što je žrtva spremna da prestane da sebe gleda prvenstveno, pa i isključivo kao žrtvu.

Biti žrtva znači imati dugo sjećanje, nekada vijekovima dugo. Kao što, po pravilu, sjećanje na poraze, i u individualnoj i u kolektivnoj svijesti, traje duže nego sjećanje na pobjede, tako je i status žrtve dugovječan. On nadživljava čak i poraze koje je žrtva, u međuvremenu, nanijela onima koji su, jednom, u prošlosti, od nje načinili žrtvu.

Uz to, žrtvi se uvijek gleda kroz prste. Njoj se oprašta ili se spremnije oprašta to što krši dogovoreno, što ne priznaje očigledno, što potkrada ili vara one koji joj pružaju ruku pomoći, što se inati sa onima koje okrivljuje za svoj status žrtve, a koji ne prestaju da joj ponavljaju da su i sami bili, ali da su i sada žrtva. Na žrtvi je da se što duže i što više koristi time što je žrtva, da sve što radi, a prije sve-

ga ono što njoj donosi korist, a drugoj strani štetu, pravda time što je žrtva, duboko iznenađena pa i povrijeđena ako neko posumnja u njeno pravo da radi (i) ono što je očigledno krivo. Žrtva ima pravo koje drugi nemaju.

Ni malo beznačajnu prednost biti žrtva je i u tome što se žrtva smatra, a i drugi je smatraju, ne mnogo odgovornom za njenu zlu sudbinu. Kao da joj se, bez njene zasluge i krivice, desilo da ispadne žrtva. Uloga žrtve u slijedu dogadaja koji je doveo do toga da je postala žrtva obično se potcjenjuje, ne smatra vrijednom posebne paznje, što žrtvi itekako odgovara. Dovoljno je kažnjena time što je žrtva da bi trebalo istraživati da li je i koliko sama mogla doprinijeti svom nimalo zavidnom položaju. Osim toga, takva analiza pomogla bi da se pokaže da uloge žrtve i napadača nisu strogo odvojene, da se isprepliću, preklapaju, da se svaka strana pojavljuje čas u ulozi napadača, čas u ulozi napadnutog, što bi sve zajedno narušilo uspostavljenu shemu odnosa, naudilo onome koji je veća, a pomoglo onome koji je manja žrtva.

Dokle god je žrtva žrtva, druga strana je krivac, vrijedna svake osude, najprikladnija meta omraze, svih mogućih negativnih emocija. Onaj ko je od mene napravio žrtvu uvijek će biti kriv što sa mnom i kod mene nešto nije u redu, što sam neuspješan, nevješt, ne baš mnogo mudar, politički kratkovid, što su "moji" nesložni, skloni lopovlucima svake vrste, i ne baš mnogo prosvećeni. Onaj koji je kriv što sam žrtva biće kriv i kada me uhvate u krađi i prekrađi, kada se pokaže da nisam onakav kakvim bih želio da me drugi vide, i kada se uspostavi da sam, na kraju krajeva, najsličniji onome koji je od mene napravio žrtvu.

Ako sam žrtva, ja ne mogu biti kritičan prema sebi, a očekivano sam isuviše kritičan prema onome ili onima za koje vjerujem da su osnovni razlog što mi iole realno viđe-

nje zbivanja i odnosa nije jača strana. Biti žrtva znači biti smanjeno kritičan, jer žrtva je – tako se vjeruje – toliko ponižena i uvrijeđena, i sobom obuzeta da nije u stanju da, barem na kratko, zaboravi na to je da žrtva. Žrtva djeluje i reaguje po emotivnom tipu.

Slušajući, tako, ljude različitog etno-nacionalnog porijekla sa područja druge Jugoslavije, i razmišljajući o mogućim razlozima – od kojih sam samo neke pomenuo – njihovog ubjedenja da im je rod, i oni zajedno s njim, samo i isključivo žrtva, dolazim do zaključka da je temeljni uslov kakvog-takvog mira između etno-nacionalnih grupa koje je slučaj i istorija odredila da žive jedni pored drugih, da prestanu da sebe posmatraju samo kao žrtvu. Ne govorim ni o praštanju ni o zaboravu nego o potrebi da svaka strana počne da se navikava na to da nije ona samo žrtva. Naime, nijedna druga uloga kao uloga žrtve ne obezbjeđuje tako moćne i brojne razloge i ljudima kao pojedincima i ljudskim zajednicama da se što više udaljuje jedni od drugih, da sljedeći međusobni sukob smatraju neizbježnim i utoliko potrebnim. Konačno, lako je biti žrtva samim tim što svako, u vremenu sadašnjem i vremenu prošlom, može naći dosta osnova da samo sebe vidi kao žrtvu. Teško je ne biti žrtva.

INDIVIDUALNO I KOLEKTIVNO U ETNONACIONALIZMU

Kada slušate kako etno-nacionalista vatreno brani svoje poglede i vjerovanja, i pri tome, dakako, žestoko pretjeruje u svakom pogledu, bilo da veliča *svoje* ili srozava *one druge*, jedno od mnogih pitanja koja se rađaju u vama glasi – zašto on tako govori; da li to čini iz nekih ličnih pobuda, zato što mu njegova ličnost diktira da tako govori, i u skladu s tim se i ponaša, ili etnonacionalističke stavove izražava pod pritiskom određenih spoljašnjih okolnosti. Kada se to pitate, vi, u stvari, aktuelizujete staru dilemu: *nature* ili *nurture*, koja praktički uvijek iskrsava kada god se želi odrediti šta je presudnije u određivanju nečijih karakteristika, individualnih preferencija ili odbojnosti – sama jedinka ili sredinski uticaji. Dilema je, naravno vještačka; između ostalog, i zato što je čovjek od prvog dana života izložen spoljašnjim uticajima. Ti spoljašnji uticaji postaju integralni dio individue u mjeri u kojoj se nijedno živo biće ne razvija potpuno zaštićeno od bilo kakvih uticaja iz okoline. I ono što nam se čini 'čista priroda', ono što je čovjek donio na svijet, već je pretrpjelo uticaj sredine u vidu ishrane trudnice, njenih eventualnih oboljenja u toku trudnoće, psihičkog stanja trudnice, uslova pod kojima je obavljen porođaj, itd.

Zato mi se čini umjesno ranije iznesenu dilemu formulisati na sljedeći način. *Koliki uticaj* na usvajanje etnonacionalističkih stavova i vjerovanja imaju, s jedne strane, individualno-psihološki, a, s druge, socijalni (ekonomski, politički, itd.) činioci? Drugačije rečeno, u kojoj mjeri to

što će neko, u kraćem ili dužem periodu života, biti etnonacionalista zavisi od toga kakva je njegova ličnost, a u kojoj od toga u kakvim uslovima živi, s kim se druži, kojim političarima poklanja (veće) povjerenje, kakva lična iskustva ima sa pripadnicima druge etnonacionalne grupe, itd.

Sama činjenica da epidemijski etnonacionalizam, znači, etnonacionalizam koji je zahvatio veliki ili najveći dio pripadnika jedne (etno)nacionalne grupe, ima masovni karakter ukazuje na to da individualne razlike nisu presudne u nastajanju etnonacionalizma. Prije bi moglo da se govori o opštoj sklonosti svih ljudi bez razlike ka etnonacionalizmu, tačnije, ka etnonacionalizmu sličnom ponašajnom obrascu. Jednom se ta sklonost realizuje u vidu parohijalizma, drugi put u obliku tribalizma, treći put u vidu etnonacionalizma, i slično. U tom smislu George Orwell (1945) je tačno primijetio: "Nacionalističke ljubavi i mržnje... su dio psihološkog sklopa svakog od nas, sviđalo se to nama ili ne."

Bez te opšte psihološke-antropološke sklonosti ka etnonacionalizmu sličnom ponašajnom obrascu, koji se može smatrati jednim od osnovnih uslova za nastanak tog specifičnog tipa ponašanja, mišljenja i osjećanja koji, u odgovarajućim istorijskim okolnostima, poprima karakter etnonacionalizma, ne može se objasniti tako brzo širenje etnonacionalističkih strasti i stavova u etnička vremena.

Čini se da ono što bi se u širem smislu moglo nazvati *grupni mentalitet* predstavlja tu psihološko-antropološku osnovu na kojoj izrasta i parohijalizam, i etnocentrizam i tribalizam, i etnonacionalizam, uz poštovanje svih razlika među ovim pojavama. Ono što je, u psihološkom smislu, njihov bitan zajednički imenitelj jeste *mi-oni* sindrom: pristrasnost, prijateljska osjećanja, nekritičnost prema onima koji su pripadnici iste grupe kao i mi, i prevelika kritič-

nost, odbojnost, pa i otvoreno neprijateljstvo prema onima koji ne pripadaju našoj grupi, odnosno koji su članovi neke druge grupe; pretpostavljanje *nas njima,* insistiranje na očuvanju *našeg* identiteta, ili identiteta onoga što je *naše,* uz što jasniju demarkaciju prema onima koji nisu *naši,* i spremnost da se žrtvujemo da bismo od njih ili njihovog sačuvali *naše.*

Sukob među grupama je vječan. Mijenjaju se se samo vrste grupa. U tom smislu je tačna opaska Hans-a Magnus-a Enzensberger-a (1994): "Sebični interes dijela cjeline i ksenofobija su antropološke konstante koje prethode svakoj racionalizaciji. Njihovo univerzalno prisustvo ukazuje na to da su starije od svih poznatih društava."

Radi se zapravo o, psihološko-antropološki utemeljenoj, spremnosti ljudi da djeluju i reaguju u skladu sa diktatima principa *prijateljstvo prema unutra – -neprijateljstvo prema spolja.* Zavisno od spoljašnjih okolnosti u većoj, i ličnih karakteristika pojedinaca u manjoj mjeri, ljudi će realizovati ovaj potencijal, početi da više ili manje izrazito i dosljedno ispoljavaju ovaj sindrom.

Pored odgovarajućih spoljašnjih okolnosti, posebne lične sklonosti pojedinaca ka etnonacionalizmu sličnom ponašanom obrascu, i grupnog mentaliteta koji, vidjeli smo nije stran nijednom čovjeku, pečat etnonacionalizmu daju i, za svaku (etno)nacionalnu grupu specifični, mitovi, kolektivna sjećanja, sistemi vrijednosti i tradicija. Nema etnonacionalizma bez kolektivnog imena, mita o zajedničkom pretku i zlatnom dobu etnonacionalne grupe smještenom u davnu prošlost, bez jedinstvenog jezika i pretenzija na određenu (svetu) teritoriju koja pripada samo i isključivo toj i toj etnonacionalnoj grupi. Konačno, svaka etnonacionalna grupa očuvanje svog kulturnog identiteta smatra jedinom pravom garancijom svoga opstanka.

Vraćajući se, sada, naslovu ovog ogleda dužan sam da odgovorim na pitanje da li postoje ličnosti koje su više sklone da prihvate etnonacionalizam, koje brže i spremnije reaguju na izazove etnonacionalizma (ili parohijalizma, tribalizma, i slično). Odgovor je pozitivan samo ako se na etnonacionalizam ne gleda kao na jedinstvenu pojavu, koja nema (samo drugačije nazvane) istorijske paralele već kao na istorijski specifičnu formu jednog ponašajnog obrasca koji, pored *mi-oni* sindroma, između ostalog, karakteriše antiindividualizam; zagovaranje što veće uniformnosti pogleda i osjećanja među članovima zajednice; netolerantnost; degradiranje racionalnog; povećanu podložnost emocionalnim podsticajima; ekstremizam; pojednostavljivanje složenih odnosa; oslobađanje od individualne odgovornosti odnosno njeno prenošenje na kolektiv; rigidnost; sklonost konformizmu odnosno potčinjavanje autoritetu; agresivna osjećanja prema onima koji se smatraju inferiornim.

Ne postoji neki određeni skup individualnih osobina i sklonosti, koji bi obuhvatao sve one psihološke karakteristike koje se sreću kod etnonacionalista. Drugačije rečeno, ne postoji određeni tip ličnosti koji bi, da tako kažem, u ne-etnonacionalistička (ne-etnička) vremena, ispoljavao *sve* osjećajne, ponašajne i idejne karakteristike etnonacionaliste. Isto tako se ne može, na osnovu psihološkog sklopa određenog pojedinca, da kaže da li će, u datim istorijskim, socijalnim i političkim okolnostima, izvjesno ili gotovo izvjesno postati etnonacionalista. Postoje, međutim, tipovi ličnosti koje posjeduju *jedan broj* onih psiholoških osobina i tendencija koje su karakteristične za etnonacionalistu. Za takve ličnosti se može reći da su više sklone da usvoje etnonacionalizam nego one ličnosti, a njih je u

opštoj populaciji daleko najveći broj, koje nemaju takve individualno-psihološke karakteristike.

Koji su to tipovi ličnosti? Kada god određeni oblik ponašanja, mišljenja, i osjećanja postane društveno preferentan u mjeri u kojoj se prikazuje bitnim za opstanak same grupe, ljudi su izloženi socijalno-psihološkom pritisku da prihvate taj ponašajni obrazac. I što se veći broj ljudi ponaša u skladu s tim obrascem veći je pritisak kolektiva na pojedinca da se konformira. Ne treba, naime, zaboraviti da u širenju etnonacionalizma, u njegovoj kolektivizaciji vrlo značajnu ulogu igraju različiti socijalno-psihološki procesi. Etnonacionalizam, i kao individualni i kao grupni fenomen, i u endemijskoj i epidemijskoj formi, nikada nije samonikao. Niko ne postaje i ne ostaje etnonacionalista samo i isključivo zato što time zadovoljava neku svoju ličnu potrebu, što se u njemu rodila potreba da se tako ponaša i osjeća, nezavisno od toga šta drugi oko njega rade i vjeruju, bilo da je riječ o porodičnoj zajednici, o partiji, o grupi ljudi porijeklom iz istog kraja, itd.

Sklonije konformizmu su ličnosti koje se osjećaju bazično nesigurne i ugrožene, koje nemaju povjerenja u vlastite sposobnosti; dalje, ljudi koji imaju potrebu da ih neko spolja usmjerava i kontroliše, kao i oni koji su emocionalno nespontani, zakočeni.

Kada etnonacionalizam počne da se širi u zajednici, a pogotovo kada on postane socijalni ponašajni standard, sklonije da brže i više odgovore na socijalni pritisak bile bi osobe sa spoljašnjim, (a ne unutrašnjim) mjestom kontrole, zatim, one osobe koje vjeruju da u različitim socijalnim situacijama nemaju više opcija nego samo jednu kako da se ponašaju, misle i osjećaju, i, konačno, one osobe kojima je posebno stalo do slike o njima u javnosti.

Od svih tipova ličnosti takozvana *autoritarna ličnost* najduže i najviše privlači pažnju kao onaj tip ličnosti koji bi ponajviše predisponirao pojedinca da se, u odgovarajućim socijalno-ekonomskim i političkim okolnostima, ponaša etnonacionalistički. Odnos autoritarne ličnosti i etnonacionalisitičkog ponašajnog obrasca može, stoga, najbolje da posluži za analizu učešća individualno-personalnog i socijalnog (kolektivnog) u etnonacionalizmu.

U godinama nakon Drugog svjetskog rata, grupa naučnika u Americi, predvođena Theodore Adornom (1950), dobila je zadatak da identifikuje tip ličnosti, ako takav uopšte postoji, koji ima sklonost da se ponaša, vjeruje i osjeća onako kako su to činili protagnosti nacional socijalizma u Njemačkoj. Nakon višegodišnjeg istraživanja oni su utvrdili da postoji takva ličnost, i nazvali su je *autoritarna ličnost.*

Koje su osnovne karakteristike autoritarne ličnosti? Autoritarna ličnost je sklona konvencionalizmu. Ona insistira na poštovanju dominantnog grupnog standarda. Pošto nema vlastite unutrašnje kriterije i stavove, autoritarna ličnost mora da prihvati i poštuje konvencije. Bez spoljašnje podrške (autoriteta neke ličnosti ili javnog mnjenja), ona nije u stanju da kaže šta je ispravno, a šta nije, i zato su joj konvencije osnovni orijentiri. Zato, uostalom, i želi da se potčini vođi (autoritarna submisivnost).

Autoritarna agresivnost je usko povezana sa autoritarnom submisivnošću. Ona se usmjerava na one za koje smatra da su inferiorni, a to su po pravilu oni izvan grupe.

Autoritarna ličnost je takođe rigidna u emocionalnom i kognitivnom pogledu. Rigidnost, sužavanje polja interesa i kritičke svijesti povezano je sa još dvije sklonosti autoritarne ličnosti, a to je sklonost predrasudi i stereotipima.

Rigidnost i sklonost stereotipima ne dopuštaju autoritarnoj ličnosti nikakve dvoumice, još manje razumijevanje za nijanse, za sve one poglede i ocjene koji se nalaze u širokom području između crnog i bijelog. Zato autoritarna ličnost ne može da izbjegne da falsifikuje stvarnost, koja podrazumijeva raznolikost oblika i mnoštvo prelaza između dvije ili više krajnosti.

Ako imamo na umu karakteristike etnonacionalističkog mentaliteta, odnosno osnovne principe nacionalističke ideologije, neće nam biti teško da uočimo sličnost autoritarnog i etnonacionalističkog. Autoritarna ličnost odbacuje i prezire one koje doživljava kao slabe, nečasne, nemoralne. Nacionalista čini to isto, smatrajući da su takvi svi pripadnici rivalske etnonacionalne grupe. I autoritarna ličnost i etnonacionalista su rigidni, skloni samoveličanju, moralizmu, konvencionalizmu, dihotomizaciji, predrasudama i stereotipima. I jedan i drugi ne podnose dileme, to jest, vole jasno, crno-bijelo strukturisan svijet.

Adorno i saradnici su u autoritarnoj ličnosti identifkovali ličnost koja spremnije od drugih ljudi odgovara na antidemokratsku i antisemitsku propagandu. Da li autoritarna ličnost spremnije i brže reaguje i na nacionalističku propagandu?

Svako razmatranje odnosa autoritarne ličnosti (karaktera) i nacionalizma neizbježno pokreće mnogo šire pitanje odnosa ličnosti i sredine. Kao što je poznato, ovaj se odnos različito interpretira u sklopu različitih koncepcija i teorija. Primjera radi, Erich Fromm (1949) je, u nastojanju da konceptualizuje odnos društva, društvene strukture i pojedinca, uveo kategoriju ***društvenog karaktera*** koji dijele više-manje svi ljudi određene zajednice. U društvenom karakteru su sadržani internalizovani društveni zahtjevi, i zato on zapravo posreduje izmedu pojedinca i

društva, obezbjeđujući trajnost određenog društvenog odnosa.

Vraćajući se na pitanje odnosa autoritarne ličnosti (sindroma, karaktera) i socijalne sredine, čini mi se da postoji više oblika ovoga odnosa.

Prvo, dinamika odnosa u porodici uobličava autoritarni karakter djeteta odnosno kasnije odraslog čovjeka.

Ovakva ličnost bi odgovarala autoritarnoj ličnosti kakvu opisuju Adorno i saradnici. Ona bi posjedovala potencijal za prihvatanje i razvijanje fašističkih stavova, jer bi spremnije nego drugi ljudi odgovarala na antidemokratske, prvenstveno etnocentričke podsticaje, to jest, propagandu, i to onda kada postoji jasan autoritet koji šalje poruke, i kada se nađe u stresnom socijalnom okruženju.

Drugo, autoritarno ponašanje predstavlja normu (standard) u određenoj socijalnoj sredini, i ljudi se ponašaju autoritarno ne pod pritiskom unutrašnjih potreba nego zato da ne bi štrčali, da bi bili kao i većina ljudi oko njih.

Živeći u sredini u kojoj autoritarno ponašanje predstavlja normu, ljudi se priviknu na autoritarni ponašajni obrazac, i potpuno ga usvoje.

Treće, autoritarni ponašajni obrazac predstavlja vid prilagođavanja određene grupe, sloja, recimo pripadnika određene socijalne klase na socijalni ambijent; tačnije, autoritarni obrazac je odgovor na njihov poseban položaj u društvenoj strukturi.

Četvrto, jedan broj ljudi, a kao posljedica uticaja različitih, što emocionalno-kognitivnih, što odgojno-obrazovnih činilaca i okolnosti, osjeća da je nekompetentan, nesiguran, nesposoban da nađe oslonac u samom sebi. Ovakvi ljudi u autoritarnom ponašajnom obrascu vide način prevazilaženja rečenih neprijatnih osjećanja ili barem uspješne borbe protiv njih.

Ovakvi ljudi mogu da sami, spontano razviju autoritarni ponašajni obrazac ili pak da vrlo spremno i brzo reaguju na svaku socijalnu promociju ('ponudu') autoritarnog ponašajnog modela.

Najzad, peto, aktuelna socijalna, ekonomska, politička zbivanja u jednoj sredini mogu kod jednog ili većine žitelja zajednice da izazovu slična osjećanja, to jest, osjećanje nesigurnosti, dezorijentisanosti, ugroženosti, nekompetentnosti, manje vrijednosti. Takva se osjećanja javljaju u ljudima recimo prilikom raspada velikih normativnih sistema, raspada državnih zajednica, ili kod snažnijeg pogoršanja ekonomske situacije, naglašenog i brzog pada životnog standarda najvećeg broja ljudi.

Autoritarni obrazac zahvaljujući inherentnim mu karakteristikama može da se javi kao reakcija na takva osjećanja, tačnije, kao oblik pokušaja oslobađanja od takvih neprijatnih osjećanja.

Ukupno gledajući, autoritarni obrazac je potencijalno zajednički oblik reakcije, odnosno zajednički imenitelj različitih nastojanja da se čovjek suprotstavi, da izađe na kraj sa subjektivno krajnje neprijatnim osjećanjima neizvjesnosti, prijetnje, napetosti, nekompetentnosti, manje vrijednosti, bez obzira na porijeklo ovih osjećanja.

Vidjeli smo da, gledajući pojavno, autoritarni i nacionalistički obrazac imaju mnogo zajedničkog. Nacionalistički stavovi i vjerovanja mogu da imaju i često imaju ona ista značenja, to jest, da obavljaju iste funkcije kao i autoritarni ponašajni obrazac. U tome se, između ostalog, ogleda povezanost nacionalizma i autoritarnog karaktera, i šire, odnos između inidividualnog i kolektivnog u etnonacionalizmu.

Konačno, razlika između socijalnog ponašanja uslovljenog potrebom saobražavanja društvenoj normi (standar-

du) i onog koje je diktirano prvenstveno potrebama koje proizilaze iz strukture ličnosti ne leži samo u njihovom porijeklu, to jest, odakle pretežno potiču, već i u tome koliko se lako i brzo mijenjaju. Potrebe koje proizilaze iz strukture, iz individualnog psihološkog sklopa teže se mijenjaju. Sa druge strane, socijalni stavovi i ponašanje koji predstavljaju odgovor na pritisak grupe i(ili) izraz potrebe za saobražavanjem vladajućoj društvenoj normi mijenjaju se sa promjenom okolnosti koje su ih izazvale.

Da zaključim, odnos inidividualnog i kolektivnog u etnonacionalizmu je cirkularan a ne linearan. I još nešto. Uopšteno razmatranje ovog odnosa ne mora da bude dobar vodič u traženju odgovora na pitanje zašto je taj i taj čovjek postao etnonacionalista. Hoću da kažem da se tačnom odgovoru na pitanje odnosa individualnog i kolektivnog u etnonacionalizmu možemo da približimo tek analizom svakog pojedinačnog slučaja ispoljavanja etnonacionalističkih stavova i vjerovanja. Naime, individualno je specifična veličina učešća personalnog i (socijalnog) kolektivnog u svakom pojedinačnom ispoljavanju etnonacionalizma.

DOVOLJNO DOBAR NEPRIJATELJ

Nema rata dok ne udari brat na brata. Nikada dva čovjeka ne gaje jedan prema drugom tako snažna neprijateljska osjećanja kao kada naliče jedan drugom. Uostalom, to isto važi i za osjećanja bliskosti i ljubavi, koja su najjača između srodnih duša, između ljudi koje mnogo toga više povezuje nego što ih razdvaja. Drugim riječima, nikada se neko ko nam je dalek po sklonostima, osobinama, porijeklu, itd. ne može tako moćno ni mrziti ni voljeti kao onaj koji nas po nečem ili po mnogočemu podsjeća na nas same. Da li se ovaj opšti uslov privlačenja i odbojnosti među ljudima može da primjeni na narode, na cijele kolektive, etnonacionalne grupe? Da li je, znači, istina da su pripadnici srodnih naroda najviše skloni da jedan drugom i padaju u zagrljaj i za vrat skaču.

Poštujući svu veličinu razlike između individualne i kolektivne psihologije, čini mi se da se pojedinci i kolektivi, pa i cijeli narodi slično ponašaju kada je riječ o njihovom odnosu prema onima koji im naliče. Pošto u vremenu u kojem živimo mržnja zbog mnogo razloga više nego ljubav zaokuplja pažnju ljudi, zadržaću se na dva moguéna razloga nesravnjeno velike mržnje među narodima, čija bi sličnost na prvi pogled više opravdavala njihovu miroljubivu koegzistenciju nego njihovu, u blažoj varijanti, uzajamnu odbojnost, a u onoj težoj, uzajamno puštanje krvi.

Mnogo je razloga zašto jedan narod može da ima brojne osobine (navike, običaje, poglede, sklonosti, itd.) slične osobinama drugog naroda. Zato što su oba naroda ne-

kada davno bili ili su još uvijek dio veće kulturno-civilizacijske skupine; zato što su oba naroda trpila ili još uvijek trpe vlast jednog te istog osvajača, pa su od njega, vremenom, htjeli-ne-htjeli, preuzeli mnogo toga zajedničkog; zato što je jedan narod srazmjerno dugo vremena držao u pokornosti onaj drugi, sa istim posljedicama kao i kada su oba bila pod vlašću zajedničkog neprijatelja; zato što su dva naroda vijekovima živjeli u neposrednom susjedstvu pa su jedan od drugog preuzimali ne samo robu već i navike, sklonosti, poglede; zato što su se dva naroda igrom sudbine i istorije zadesila u okvirima iste administrativno-političke cjeline pa su se miješali i fizički i duševno i duhovno, nekada do nerazlikovanja.

Kada se dva naroda iz jednog ili više od rečenih razloga zadese jedan drugom nalik, onda su jedan drugom potrebni i za zlo i za dobro. I u prvom i u drugom slučaju, razlike među sobom, ma koliko male, često prenaglašavaju, da bi se predstavili da su u svakom pogledu daleki, tuđi, različiti, ne-mogu-biti-različitiji.

Svaki čovjek, kao i svaki narod mora da uspostavi svoj individualitet, a to znači identitet. Uspostaviti vlastiti identitet znači prije svega pokazati i sebi i drugima koliko sam jedinstven, poseban, različit od svih drugih. Tek kada uspostavi identitet, i pojedinac kao i kolektiv siguran je u svoje postojanje. Jasno uočljive granice individualiteta odnosno etnonacionalnog bića pomažu mu da opstane u vremenima koja posredno ili neposredno, ugrožavaju njegovu posebnost, ako ne i samu egzistenciju.

Nečiji idenitet je uočljiviji i pamtljiviji, da ne kažem veći što je više mimo slike i prilike ostalih ljudi odnosno naroda. Naravno, nema potrebe da se jedan narod upinje da pokaže koliko je različit od onih koji malo ili ni malo ne liče na njega – ni po fizičkom izgledu, ni po načinu obla-

čenja, ni po vjerovanjima, ni po jeziku koji govore, ni po jelima koja najradije jedu. Vještina je i muka razlikovati se od onih koji su ti slični. To se postiže obično na tri načina: prećutkivanjem ili grubim poricanjem svake sličnosti između mene i tebe, između moga i tvoga naroda, posebno onih sličnosti koje su više nego očigledne; proizvodnjom, što će reći izmišljanjem različitosti i, najzad, prenaglašavanjem realno postojećih razlika tako da one postaju apsolutna prepreka uzajamnom razumijevanju i približavanju. Kada se na takav način uspostave goleme razlike tamo gdje ih nema, onda je sljedeći korak lagan i gotovo neminovan. Onda se onaj koji je bio blizak a postao dalek otuđuje bez kraja i konca, čime se potvrđuje i osigurava veličina razlike između "njih" i "nas", a time i jačina i postojanost našeg identiteta. Mržnja prema sličnim narodima je cijena kojom (neki) narodi plaćaju ili uspostavljanje (i) ili osiguravanje vlastitog identiteta.

Nešto je složeniji drugi put kojim sličnost osobina dva naroda postaje osnova za neprijateljstvo među njima. Ljudi, osim kada su depresivni, rijetko, praktički nikada ne govore loše o sebi, jer nikada i ne misle da su u bilo čemu loši. Ljudi jednostavno ne podnose u sebi neprijatna osjećanja, agresivne, destruktivne impulse; oni zaziru od svojih loših osobina. Neće da takve negativne emocije budu dio njihove ličnosti. I šta onda rade s njima, kako s njima izlaze na kraj? Projektuju ih na druge ljude, na druge narode, koji tako postaju podli, neprincipijelni, genocidni, zlomisleći, itd. Tada se i tako se vlastite osobine do mile volje preziru i mrze – u drugim ljudima. To što su drugi loši dovoljan je i potreban razlog da ih mrzimo čak i više nego što smo se tih istih loših osobina gnušali u samim sebi.

Idealan objekt za projekciju sebe lošeg nije neko ko nam je po osobinama dalek, s kojim dijelimo malo ili gotovo ništa, ko nam je tuđ. Drugim riječima, pošto projektujemo vlastita "prljava" osjećanja, negativne predstave, strahove, impulse, onaj na koga projektujemo "nas loše" treba – a sve se to odvija na nesvjesnom nivou – da nam bude sličan, blizak, poput nas a od nas različit. Nakon što je, na taj način, neko ko s nama ima niz zajedničkih osobina – zahvaljujući nekoj vrsti odbrambenog mentalnog manevra – postao nosilac "nas loših", mi moramo da stalno budno motrimo da mu se (to jest "nama lošim") ne približimo, da ga držimo na odstojanju, ubjeđujući i sebe i ostale u to kako su goleme i zapravo nepremostive razlike između nas, našeg naroda i drugog naroda. Ova posljednja pojava izvor je takozvanog narcisizma malih razlika. Kada smo na susjede, na ljude s kojima dijelimo mnogo zajedničkog projektovali ono što ne volimo u sebi i u ljudima svoga roda, znači, "ne-mi" grupe, mi onda jednostavno moramo da održavamo što postojanijom razdaljinu između "neprijatelja" i nas. Ta razdaljina služi kao neka vrsta odbojnika koji naše neželjene dijelove, impulse, sve ono što je loše u "naših" sprječava da se vrati u naše "grupno ja". Stoga, ma koliko stvarne razlike mogu biti male, velika je psihološka uloga koju one igraju. Neprijatelj mora da nam bude i dovoljno blizak da bismo na njega projektovali "naše loše", i dovoljno dalek i mrzak da nas naše vlastito zlo ne bi ugrozilo. Neprijatelj, mora, kratko rečeno, da bude dovoljno dobar neprijatelj (H. Stein).

Time se priča, međutim, ne završava. Pretvarajući drugi narod u neprijatelja mi sebe dovodimo u zavistan položaj u odnosu na njega. Postajemo zatočenici neprijatelja kojeg smo stvorili, i bez kojeg gotovo da ne možemo. Tako nam se smanjuje adaptabilnost, i postaju nepristupačne

brojne alternative koje bi nam mogle pomoći da budemo i svoji, čuvari svoga identiteta, i dovoljno moćni da u sebi stvorimo prostora za "nas loše", da se suočimo s time koliko smo i –loši. Samo, naime, onaj narod koji može i umije da uspostavi i čuva vlastiti identitet korištenjem i drugih sredstava a ne samo ili pretežno naglašavanjem na svu silu svoje jedinstvenosti (sa pratećim uvjerenjem da nas niko ne može da razumije) može da živi sa drugim narodima a da ne bude s njima u manje-više stalnom neprijateljstvu. U tome mu može znatno pomoći spremnost da prihvati svoj dio zla ne projektujući ga na drugi narod s kojim ima najviše zajedničkog.

To je neka vrsta paradoksa i ironije. Strategija namijenjena uspostavljanju i jačanju našeg identiteta, identiteta našeg naroda, i prijatnog osjećanja da smo samo dobronamjerni, pošteni i dobri, cijela ta strategija samo-zaštite može, očigledno, i ne htijući, da doprinese našem samo-uništenju. I to se zapravo i dešava, češće nego što možemo da pretpostavimo.

BUMERANG OSTRAŠĆENIH JEDNOSTRANOSTI

U Sarajevu i okolini dobro se čuju i vide radio i televizijske emisije i muslimanske i srpske strane. Izvještavaju o uglavnom istim zbivanjima, s tim što se, kao po pravilu, jedan isti događaj potpuno različito prikazuje i interpretira na dvije donedavno zaraćene strane.

Sticajem određenih okolnosti, u kasno ljeto 1992. godine bio sam i na jednoj i na drugoj strani, među civilima i među borcima obje zaraćene strane. I jedni i drugi su mi govorili da su sredstva informisanja one druge strane krajnje neobjektivna, pristrasna, navijačka, uvredljiva za istinu.

Oni kritičniji, tačnije, manje nekritični, kadri da sa kolike-tolike distance osmotre svo ovo zamešateljstvo, iznosili su mišljenje da je možda i prirodno što, eto, postoje dvije istine. Rat je, kažu, a ratna propaganda je sastavni dio rata. Navodno, i prije rata bilo je više istina o zbivanjima na ovim prostorima, samo se o njima nije govorilo; ili barem ne glasno. Ne treba da čudi što sada, u ratu, ima takođe više istina, i to u zaoštrenoj, ratničkoj formi; onoliko istina koliko je zaraćenih strana.

Oni manje kritični, što će reći više ostrašćeni, i to na obje strane, prihvataju zdravo za gotovo sve što im nude njihovi mediji, bezrezervno poklanjaju povjerenje maltene svakom navodu, svakom komentaru koji se može čuti i vidjeti na radiju i televiziji njihove strane. Broj ovih posljednjih, dakle, medijski, da tako kažem, potlačenih i "vjerujućih", bio je, koliko sam mogao da zapazim, upadljivo veći od broja onih koji (još uvijek) nisu bili postali žrtva samo jedne istine.

Posebno je zanimljivo da su mnogi od njih, a u nekoj vrsti odbrane vlastitih stavova, ili možda ukazivanja na svoju otvorenost, navodili da oni svoje "znanje" i uvjerenje ne crpu na samo jednoj strani, to jest, da oni maltene redovno slušaju i gledaju radio-televizijske poruke i one druge strane, i da su, prema tome, njihovi pogledi i stavovi rezultat njihovog slobodnog izbora, slobodnog opredjeljenja za onaj medijski izvor koji, po njihovom uvjerenju, ne iskrivljuje činjenice i ne zaobilazi istinu. I potom bi, u nastavku razgovora, – što me je, u stvari, i ponukalo da napišem ove redove, – navodili kako im je, na kraju krajeva, manje-više svejedno što druga strana govori o sebi to što govori, naravno sve pozitivno, sve samo najljepše: kao oni su jadni, ugroženi, nevini, pravdoljubivi i istinoljubivi, bez razloga napadnuti, samo brane svoja ognjišta i sl., ali – naglašavali su – ne mogu da oproste što druga strana tako ružno o njima govori. Imao sam utisak da su, u stvari, željeli da kažu sljedeće: neka oni pričaju o sebi šta god hoće znamo mi dobro kakvi su oni, i niko nema potrebe da nam o njima priča, najmanje oni sami, ali žestoko nas pogađa što nas oni, u svojim informativnim emisijama, toliko ponižavaju, blate, vrijedaju, potcjenjuju. I obično bi dodavali: upravo to što šire tako grube neistine o nama daje nam dodatnu snagu, pa i više nego dovoljan razlog da ih uništimo. Kao da su u tim neistinama o sebi, koje je tako obilato i glasno širila druga strana, pronalazili dodatni (ili dovoljan) motiv da još žešće napadnu one koji su ih proizvodili, još jedan, i to moćan razlog da, bez obzira na žrtve, istraju u ostvarivanju svog prvobitnog nauma: uništavanje neprijatelja, što više to bolje, po mogućnosti – do kraja. U onome što je druga strana govorila o njima i kako ih je prikazivala nalazili su, činilo mi se, dopunski podsticaj za još veću zlovolju, mržnju, agresivnost koliko prema nosio-

cima, to jest, akterima širenja neistina o njima, toliko, još više, prema svim pripadnicima druge strane, jer ovi posljednji – smatrali su sasvim sigurno znaju (konačno, morali bi znati) da mi ni izdaleka nismo tako crni. Pa ipak se ne oglašavaju, ne dižu glas protiv svojih medija. Sasvim suprotno, s njima se saglašavaju, daju im za pravo, poklanjaju im puno povjerenje.

Kratko rečeno, govorili su, kada druga strana toliko loše o njima misli i govori (pod pretpostavkom, dakako, da govori to što misli), kada im pripisuje ono što nikada nisu učinili, učitava u njihove ideje i stremljenja ono što im nikada nije bilo na kraj pameti, kada ih satanizuje bez mjere i ostatka, to samo pokazuje da je druga strana nepopravljivo, blago rečeno, zlomisleća, huškačka, izvor takvog i tolikog zla da spasiti se od njega znači – uništiti ga. Trajno, bezprizivno.

Pitam se da li producenti i propagatori "istina" u ratnopropagandnom ratu i jednog trenutka pomišljaju da bi njihova aktivnost mogla da ima i ovakav efekat, očigledno nepoželjan po njih, to jest, po one koje zastupaju, i za čiji interes rade?

Srazmjerno je najlakše slikati svijet u crno-bijelim bojama. U tom poslu praktički nema rizika, ne traži se posebna domišljatost, istrajava se na jednom uspostavljenoj shemi: naši su samo i isključivo dobri, oni drugi su samo i isključivo zli. Pretpostavljam da iza ovakve prakse stoji uvjerenje da će se, slikanjem druge strane u najcrnjim bojama, podići borbeni i svaki drugi moral "naših", posebno "naših" boraca. Daće im se opravdanje i razlog da još žešće navale na neprijatelja, kome, kako ispada, po zlu ni crni đavo nije ravan. Međutim, zaboravlja se, previda, šta li? da takva medijska politika postiže isti, ako ne i veći efekat na suprotnoj strani: povećava mržnju, agresivnost, želju za

uništavanjem, za definitivnim svođenjem računa. Poruke koje unižavaju drugu stranu, prikazuju u najružnijem mogućem svjetlu ljude "sa druge strane barikade" ne demorališu potonje; sasvim suprotno, one u njima izazivaju bijes, pojačavaju njihovu odlučnost da stanu u kraj onima koji ih prikazuju toliko nemoralnim, nehumanim, vrijednim svake osude.

Ima još jedan, takođe pomalo neočekivan efekat masmedijskog bez konca i kraja blaćenja pripadnika suprotne, rivalske grupe. Ako nekome danima i mjesecima govorite da je loš, nemoralan, genocidan, da ne poštuje starije, a o mlađima se ne stara, on će se – naravno, pod pretpostavkom da takav nije – najprije buniti, protestvovati, a onda će, vremenom, odlučiti da se poistoveti sa slikom koju drugi o njemu uporno šire. Psihološki nije lako dugo vremena podnositi golem nesklad između onoga što koliko-toliko objektivno jesmo i onoga što drugi o nama ne prestaju da pričaju, to jest, kakvim nas prikazuju. Ljudi dosta često pronalaze rješenje za, na ovaj način stvorenu, unutrašnju napetost u sebi u ponašanju koje je u skladu sa slikom i prilikom koju drugi o njima šire. Preuzimanjem uloge na koju ih drugi, tako reći, obavezuju, oni značajno smiruju nezadovoljstvo, bijes, stalnu rastrzanost između *jesmo* i *nismo*.

Ovakva kakva je, ratno-propagandna mašinerija, bojim se, čini medveđu uslugu onima za koje radi, odnosno za koje bi trebalo da radi. Jednom rječju, tako ispada, ona radi zapravo u korist štete i jedne i druge zaraćene strane. Najbolji način da čovjek shvati koliko je istinita ova posljednja tvrdnja jeste da provede neko vrijeme medu pripadnicima i jedne i druge zaraćene strane. Zahtjev kome, u vrijeme ratno, obično nije lako udovoljiti.

OTAC GA SPASIO

D. je dugogodišnji prijatelj moje supruge. Radili su na istom odsjeku istog fakulteta u Sarajevu, blisko sarađivali na izradi brojnih projekata. Povremeno, mahom poslom, D. je dolazio kod nas kući tako da sam imao prilike da ga lično upoznam. Potpuno posvećen poslu, D. je pokazivao malo zanimanje za društvena posebno politička zbivanja. Ako bi bio uvučen u razgovor o nekoj temi izvan njegove struke, običavao je da iznošenje mišljenja, obično formulisanog u naglašeno sažetom i pojednostavljenom obliku, poprati riječima 'Ja kao priprosti inženjer..'. Kao da je time želio da ne samo sugeriše svoju nekompetentnost u različitim pitanjima iz najšire društvene sfere, već i da kaže da ne bi trebalo davati poseban značaj njegovim riječima. I iz tih kratkih i dosta rijetkih D. komentara o pojedinim pojavama u društvu nije bilo teško zaključiti da je bio naglašeno kritičan prema vladajućem režimu i stanju u društvu. Mada je jedan broj njegovih kritičkih opaski bio osnovan, meni se činilo da je, kada je govorio o društvenom uređenju i stanju u društvu sa prljavom vodom izbacivao i dijete. Obično je, naime, osporavao samu mogućnost da se greške isprave, sistem učini efikasnijim, a deklarativno i stvarno koliko-toliko približe.

Sam D., kako se dalo naslutiti iz njegovih stavova i odnosa prema aktuelnim društvenim zbivanjima, ali i njegovom doživljaju samog sebe, osjećao se pomalo skrajnut u društvu. Nisam mogao da dokučim šta je bilo to što mu nije dalo da se osjeća drugačije: njegova priroda, loše is-

kustvo sa nekim ranijim angažovanjem izvan okvira struke, intiman otpor prema društvu onakvo kakvo je.

D., kao i najveći broj kolega na fakultetu, nikada nije isticao svoju etnonacionalnost; nikada se nije trudio da drugima da do znanja ili da ih podsjeti na to da je on Hrvat. Jedna zgoda, koja ima karakter anegdote, dobro ilustruje koliko, u to vrijeme, etnonacionalna pripadnost nije bila značajna veličina među zaposlenim na fakultetu. U jednom većem društvu raspravljalo se ko bi mogao da bude sljedeći sekretar partijske organizacije. Prema čvrsto utvrđenoj i strogo poštovanoj shemi, sljedeći partijski sekretar trebalo je da bude hrvatske nacionalnosti. D. se obratio mojoj supruzi sa prijedlogom da ona prihvati ovu funkciju. Iznenadio se kada da mu je rekla da ne zadovoljava traženi uslov, jer nije Hrvatica. U to je neko predložio D. za budućeg sekretara. Iznenađenje moje supruge je bilo još veće nego malopređašnje D. Ona je, naime, mislila da je D. Srbin. Po imenu i prezimenu to je odista i mogao da bude.

Kada je D. trebalo da bude biran za nastavnika na matičnom fakultetu, priča mi supruga, do članova izborne komisije dopro je glas da treba da razmisle dva puta prije nego što predlože da se D. izabere u nastavničko zvanje zato što mu je otac bio ustaša. Ovakav glas, brzo se ustanovilo, širio je čovjek čiju je poziciju ugrožavala D. stručna sposobnost.

Samoga D. veoma je pogodilo širenje glasina o njegovom ocu. Kao da su onaj koji ih je lansirao i oni koji su ih širili dirnuli u veoma bolno mjesto njegove prošlosti, i šire, cijele njegove egzistencije. Nedugo nakon što se priča o D. ocu koji je bio 'sa druge strane' počela da prenosi od jednog do drugog člana fakultestkog kolektiva, D. je, u dosta sumornom raspoloženju, ispričao mojoj supruzi šta

se zbivalo s njegovim ocem i cijelom njegovom porodicom.

D. je rođen 1940. godine. Otac mu je pred kraj Drugog svjetskog rata mobilisan u domobrane. Odmah po okončanju rata, zajedno sa mnogima, koji su se plašili da bi ih novi režim mogao da progoni, otišao u Argentinu. Godinu-dvije dana po odlasku, javio se porodici s vješću da im je svima, supruzi, sinu i kćerki, obezbijedio karte da dođu kod njega i trajno se nastane u Argentini. Oni su to draga srca prihvatili. Međutim, kada je trebalo da krenu, njihovom odlasku žestoko se usprotivio D. stric, koji je bio visoki oficir novoformirane jugoslovenske armije. On je D. majci rekao da je svoga brata obavijestio da slobodno može da se vrati u domovinu, da nema razloga da strahuje od bilo koga ili bilo čega, jer nije učinio nikakvo nedjelo, te da sasvim sigurno protiv njega neće biti pokrenut nikakav sudski postupak, niti će trpjeti bilo kakve posljedice zbog toga što je, kratko vrijeme, bio domobran.

Rezultat ove intervencije D. strica bio je da niti su D., njegova majka i od njega pet godina mlađa sestra otišli u Argentinu, niti im se otac vratio u Jugoslaviju. I ne samo to. Od toga vremena prekida se svaki kontakt i između D. oca i njegove porodice, i između D. strica i D. majke i njene djece. D. otac se sâm nije javljao, a na pisma nije odgovarao. D. pak stric, koji je živio u Beogradu, nije ispoljavao želju da se sretne sa porodicom svoga brata, još manje da je na bilo koji način pomogne. D. majka, uvjerena da je njen djever kriv što je ostala bez supruga, sa dvoje male djece, izbjegavala je da pomene i samo djeverovo ime. Nastojala je da zaboravi da on uopšte postoji kao što se, vremenom, saživjela s tim da njen suprug, iako možda još uvijek živ u dalekom svijetu, za nju više ne postoji; da je za nju faktički mrtav.

D. uspomene iz djetinjstva su crne. Oskudica u svemu i svačemu nije mu ostala u najmračnijoj uspomeni. Više od svega patio je zbog biljega djeteta oca koji mora da se silno ogriješio o narod kada ne smije da se vrati u zemlju. D. se posebno snažno urezala u pamćenje scena kada ih izbacuju iz stana. Neko od tadašnjih lokalnih moćnika bio je bacio oko na njihov stan, i to, zajedno sa etiketom porodice izbjeglog narodnog neprijatelja, koja im je, činilo se, bila trajno prišivena, bilo je dovoljno da se nađu doslovno na ulici. D. se dobro sjeća kako, kao sedmogodišnji dječak, u času kada ih deložiraju, čvrsto steže svoj, bezbroj puta popravljani, mali bicikl, govoreći kako nemaju pravo da mu ga oduzimu.

Kasnije, kada je odrastao, i počeo da, za tadašnje prilike, veoma dobro zarađuje, D. je bio izuzetno posvećen užoj porodici, i izdašno je pomagao majku i sestru, Takvo njegovo ponašanje nije uvijek nailazilo na razumijevanje njegove supruge. Ona kao da nije razumijevala korjene D. potrebe da bliski rod materijalno obezbijedi, tačnije, poštedi od oskudice u bilo čemu.

Intimno, D. ocu nikada nije mogao i nije htio da oprosti što je prekinuo kontakt sa porodicom, što se bio potpuno oglušio o supružničke i roditeljske obaveze, što ih je, kratko rečeno, zaboravio. Smatrao je da je otac mogao i, što je još važnije,da je morao da ih odbrani od silnih nedaća koje su iskusili, ni krivi ni dužni.

U D. očima, njegov je otac bio primjer kakav otac ne treba da bude, primjer zlog oca. Zato je on sâm htio da bude sušta suprotnost svoga oca, da bude dobar i više nego dobar otac. Kao da je nastojao da i sebi i očevom liku, koga se jedva sjećao, pokaže koliko je on bolji od svoga oca, koliko on i otac imaju malo ili ništa zajedničko. Sve ono što je njegov otac propustio da uradi, on je morao da

učini. Pa i mnogo više od toga. Time je, činilo mu se, još više crnio oca, još očiglednije pokazivao koliko mu je otac bio manje nego otac.

Krajem osamdesetih godina, nekoliko godina pred raspad druge Jugoslavije, oglasio se D. stric. Pozvao je D., njegovu majku i sestru da dođu u Beograd. Bio je teško bolestan, i svakog časa se očekivalo da će da umre. Nije imao djece. U ne baš otvorenom obliku ispoljio je kajanje zbog toga što se, tokom dugih godina, nije drugačije odnosio prema njima, pa čak i zbog toga što ih je omeo da odu u Argentinu. Rekao je da želi da im ostavi dobar dio svoje ušteđevine. D. njegova majka i sestra su ponudu odbili. Osjećali su da im je mnogo toga ostao dužan u životu da bi mogli da mu oproste.

Onda je došao rat u Bosni. D. je do kraja 1994. godine ostao u Sarajevu, angažujući se na poslovima iz svoje struke, a za potrebe bosanske vlade. Prema njegovom kazivanju, kako je rat odmicao sve se manje osjećao dobrodošao u sarajevskoj sredini, prije svega na poslu. Bio je sve manje zadovoljan i materijalnom naknadom za posao koji je vrlo prilježno obavljao. Zato je bio odlučio da napusti Sarajevo. Na jedvite jade je u tome uspio, i uskoro je u Zagrebu osnovao vlastitu firmu.

Kada sam D. sreo u Zagrebu, 1998. godine, djelovao je zadovoljno. U kratkom razgovoru rekao mi je da se, sada, osjeća hiljadu puta većim Hrvatom nego ostali Hrvati. U mislima obuzet kupovinom koju sam morao da obavim za kratko vrijeme koje mi je ostalo do polaska na aerodrom, nisam obratio posebnu pažnju na njegove riječi o tome koliko se osjeća Hrvatom. Jednostavno, registrovao sam ih kao pomalo čudne. Posebno za D.

Samim krajem 2000. godine D. je došao u Sydney, u posjeti kćerci. Tada sam imao prilike da s njim duže raz-

govaram. Između ostalog, ispričao mi je šta mu se desilo kada se, u ljeto 1995. godine, vraćao sa kćerkom iz kuće na moru prema Zagrebu.

Krenuo je najkraćim putem preko Kninske krajine u čijim je graničnim oblastima hrvatska armija vršila posljednje pripreme za, kako se govorilo, oslobađanje ovih krajeva od Srba. Hrvatski vojnik ga je zaustavio na jednom kontrolnom punktu, i zatražio mu isprave. D. ime i prezime pobudilo je značajnu podozrivost vojnika. Smrknuo se i ispitivački zagledao D. D. je prelio strah. U njemu su navrla sjećanja na mučne trenutke ispitivanja na kontrolnim punktovima u Sarajevu, i kasnije na mnogim mjestima tokom prolaska kroz Bosnu, kada bi ga paralisala neizvjesnost ishoda svake provjere. Vjerovao je da je jednom za svagda ostavio iza sebe strah od toga da će nekome biti sumnjiv zbog imena i prezimena; strah kada god mu se približi čovjek sa puškom, namjeran da provjerava i utvrđuje da li je D. podoban da nastavi put, i nimalo rijetko da li je uopšte zavrijedio da nastavi da živi.

Kada je, uskoro po dolasku u Zagreb, stekao hrvatsko državljanstvo, D. se osjećao ponovo bezbjedan, čak spokojan. Kao nekada, prije rata, kada on i ljudi oko njega nisu obraćali pažnju na to ko je kakvog etničkog porijekla. Činilo mu se da više nikada neće morati da se osjeća poniženo i bijedno samo zato što je druge etnonacionalnosti od onoga koji drži uperenu pušku u njega. A sada ga je vojnik njegove nove države, Hrvat kao i on sâm, vratio na početak; kao da je želio da mu pokaže da se prerano ponadao da je imati istu etnonacionalnost kao i čovjek u uniformi, znači biti bezbjedan. Ili je možda D. upao u zamku? Možda vojnik koji ga je sumnjičavo odmjeravao nije uopšte Hrvat? Možda se maskirao; obukao uniformu hrvatskog vojnika? Pa ovo područje nije bilo daleko od polo-

žaja koje su držali Srbi. D. je bio potpuno zbunjen, prestravljen. Onoliko koliko je, pritisnut strahom, mogao da u mislima traga za odgovorom na zagonetnu situaciju koja je svakog trenutka postajala sve napetija, i po njega sve opasnija, izlaza nije vidio. Izlaza koji bi značio spas za njega i njegovo dijete.

Najzad, vojnik ga je upitao kako mu se zove otac. Kada je D. odgovorio da mu je ime oca Rudolf, nestao je grč sa lica vojnika; kao da mu je laknulo. Pokazao je D. da nastavi put, upozorivši ga da bi bilo pametnije da je izabrao neki drugi pravac.

Ovaj događaj kao da je bio prelomni trenutak u D. odnosu ne samo prema ocu nego i prema njegovoj novoj domovini, Hrvatskoj. Sâm pomen imena oca oslobodio ga je more poniženja i neizvjesnosti. Nekada se oca stidio, zbog njega stradao, u sebi ga po hiljaditi put osuđivao; za njega nije htio da zna. Sada je otac, odjednom, postao njegov spasitelj. Neko ko mu, iako možda davno mrtav, otvara put, obezbjeđuje siguran prolaz, štiti ga kada se opasnost nadvije nad njega. Loš otac je postao dobar otac, otac zaštitnik.

U toku razgovora, D. mi je, govoreći o svom životu u Hrvatskoj, u više navrata ponovio da on ima sjajan pedigre. Da, upravo je tako rekao: 'Ja imam sjajan pedigre'.

Tu se priča ne završava. D. koji je nekada bio naglašeno nezainteresovan za politička zbivanja, postao je oduševljeni pristalica Franje Tuđmana i njegove politike. Dičio se time da je pročitao sva njegova djela, ističući da Tuđmanu, u evropskim razmjerama, možda jedino Čerčil može da bude ravan. Zato je silno žalio što je Hrvatska Demokratska Zajednica izgubila na posljednjim izborima, i smatrao da je smrt Tuđmana nenadoknadiv gubitak za hrvatski narod.

Ne znam da li je D. ikada oprostio ocu što je zaboravio svoju suprugu i djecu, što im je okrenuo leđa onda kada im je bio najviše potreban. Da se pak sa ocem, poslije više decenija, izmirio bilo je više nego očigledno.

ENDEMIJSKI I EPIDEMIJSKI NACIONALISTI

Kada nacionalistička vjerovanja preplave društveni prostor, kao što je to slučaj sa praktički svim krajevima do nedavno druge Jugoslavije, ljudi koji su koliko-toliko uspjeli da izmaknu njihovoj plimi, a i oni iz udaljenih krajeva, često se pitaju kakvi su bili odnosi među ljudima različite etno-nacionalnosti u krajevima gdje se pojavio etnonacionalizam; da li je nešto u tim odnosima nagovještavalo da bi za tako kratko vrijeme moglo doći do tako velike uzajamne omraze, neprijateljstva i bratoubilaštva.

Pitanje je suviše složeno da bi se na njega mogao dati jednostavan odgovor, jer su međunacionalni odnosi varirali od jednog do drugog kraja druge Jugoslavije u različitim periodima njenog postojanja. Osim toga, na karakter međunacionalnih odnosa uticao je izuzetno veliki broj činilaca, čiji je jedan broj promjenljiv, a drugi stalan. Nabrojaću samo neke od njih: vladajuća politika međunacionalnih odnosa; lično i(ili) porodično iskustvo sa pripadnicima druge etnonacionalnosti, posebno u pojedinim kritičnim periodima (ranijim medunacionalnim sukobima, periodima oskudice, ozbiljnijih društvenih potresa); stalan ili povremen boravak u etnonacionalno homogenim ili heterogenim sredinama u kojima tradicionalno vladaju odnosi bilo uzajamne saradnje ili sukoba stanovništva različitog etnonacionalnog porijekla; život u rubnim ili središnjim dijelovima većih etno-nacionalnih cjelina; stepen učestalosti komunikacije sa ljudima koji imaju pretežno zdravorazumske ili naglašeno ostrašćene poglede na me-

đunacionalne odnose; stepen rodbinske povezanosti sa ljudima druge etnonacionalnosti, itd.

Živio sam u Sarajevu bezmalo od prvog do posljednjeg dana druge Jugoslavije, u gradu kome je po relativnom broju pripadnika tri najveće etnonacionalne grupe u jednoj jedinstvenoj urbanoj cjelini bilo ravno malo gradova u drugoj Jugoslaviji. Isto tako – da li slučajno ? – Bosni po žestini sukoba tri etnonacionalne zajednice u nedavnom ratu (1992-1995) nije bio ravan ni jedan drugi kraj Jugoslavije. Upravo zato može da bude zanimljiva fenomenološka tipologija odnosa žitelja Sarajeva prema ljudima druge etnonacionalnosti u posljednje dvije-tri decenija prije izbijanja rata.

1. Jedan broj ljudi nije obraćao pažnju na to ko je kakve etnonacionalnosti. Moglo bi se reći da to nisu čak ni primjećivali. Etnonacionalna pripadnosti nije igrala nikakvu ulogu u njihovom izboru susjeda, prijatelja, u poklanjanju povjerenja i izražavanju sklonosti prema znanim i neznanim. Ako bi, iz bilo kojeg razloga, postali svjesni etnonacionalnosti ljudi s kojima su, češće ili rjeđe, saobraćali, to u njima nije izazivalo bilo pozitivne bilo negativne emocije. Kada bi, u određenim okolnostima, spontano ili na nečiju sugestiju, osobine i sklonosti sasvim konkretnih ljudi doveli u vezu sa njihovim etnonacionalnim porijeklom, nisu bili ni malo skloni da vrše uopštavanja, to jest, da, posljedično, sve ili većinu pripadnika druge etnonacionalne zajednice smatraju istovetnim, ljudima sa istim osobinama, navikama, preferencijama, itd., još manje da vjeruju da su pretpostavljene karakteristike ljudi druge etnonacionalne provenijencije manje vrijedne nego one pripadnika njihovog vlastitog roda.

2. Jedan broj ljudi je, na ovaj ili onaj način, veći dio vremena bio svjestan razlika između sebe i ljudi drugih etnonacionalnosti. Upitani: u čemu se ogleda ta razlika, najčešće nisu uspijevali da je iole potpunije opišu ili bi, nevični da uobliče svoje uvjerenje ili zapažanja, pribjegavah stereotipima poput onih po kojima su Srbi borbeni, Hrvati kulturni, a Muslimani skloni da se nikome ne zamjeraju. Oni obrazovaniji su, po njima nesumnjivu, razliku među ljudima različite etnonacionalnosti objašnjavali različitom vjerom, istorijom, kulturom, itd. pojedinih etnonacionalnih skupina.

Svijest o etnonacionalnim razlikama nijednima ni drugima nije bila ni razlog ni izgovor da se prema "onima drugima" odnose na poseban način, da ih sumnjiče, izbjegavaju, ili od njih zaziru. Uvjereni da "po prirodi stvari" ne mogu biti isti oni koji klanjaju, oni čije su oči uprte u Rim i oni koji ljube ruku patrijarhu, ostavljali su široko otvorenu mogućnost da ima ljudi iz svake od tri rečene etnonacionalne skupine koji su po osobinama bliži pipadnicima bilo koje od druge dvije skupine nego onima sa kojima dijele isto etnonacionalno porijeklo.

3. I za ovu skupinu ljudi nije bilo sporno postojanje razlika među ljudima različite nacionalnosti, s tim što su kako svakodnevno ponašanje ljudi oko sebe, tako i njihove dugoročne preokupacije naglašeno često dovodili u vezu sa njihovom etnonacionalnošću, odnosno njome objašnjavali. Smatrali su da je očekivano i utoliko normalno da ljudi u maltene svemu što rade, a pogotovo onda kada prave dugoročne lične, porodične, poslovne, itd. projekcije, vode računa o etnonacionalnom porijeklu ljudi s kojima dolaze u dodir, s kojima stupaju u odnose uzajamne obaveze. Isto tako su vjerovali da, ma koliko radili za do-

bro cijele državne zajednice, a to znači ljudi različitog etničkog porijekla, nikada ne smiju zanemariti interes svoje etnonacionalne grupe. Na javnoj političkoj sceni bili su patrioti, u privatno-porodičnom životu odani kulturno-religijskim tradicijama svoje etničke grupe. Govorili su: samo namjerno previđanje očiglednog, odnosno potreba da se dodvore dnevno-političkom diktatu, sprečava ljude da upotrijebe pravi ključ objašnjenja za većinu postupaka i pregnuća ljudi oko sebe, da dokuče prikriveni razlog i smisao njihovih postupaka, planova, aktivnosti. Tako su na primjer izostanak vlastite društvene promocije, koju su, kako su vjerovali, uveliko i odavno zaslužili, veoma spremno pripisivali etnonacionalnosti ljudi koji su u konkretnom slučaju odlučivali o njihovim zaslugama. Isti princip objašnjenja primjenjivali su i u pronalaženju "pravog razloga" za nečija društvena ili profesionalna dostignuća u svim onim slučajevima gdje takvi uspjesi nisu bili po njihovom ukusu.

Ljudi ove skupine obično su gajili uvjerenje o bliskoj povezanosti etnonacionalnog i vjerskog, pri čemu su često smatrali da je vjersko-religijska pripadnost zapravo onaj određujući činilac koji ljude bilo povezuje ili razdvaja, upućuje jedne na druge ili jedne protiv drugih.

Valja primijetiti da ljudi ovakvog poimanja mjesta i uloge etnonacionalnog u odnosima među ljudima, u većini slučajeva, nisu bili militantno raspoloženi prema ljudima druge etnonacionalnosti. Smatrali su da – za mirnih vremena – jednostavno treba voditi računa o tome da su neminovno različita opredjeljenja i interesi ljudi različite etnonacionalnosti, da je to neka vrsta konstante, nešto što se ne može dovoditi u pitanje. Ovakva svijest i uvjerenje nije ih, međutim, ometalo da uspješno sarađuju sa ljudi-

ma druge etnonacionalnosti, da sa njima druguju, od jedne do druge prilike zajednički se raduju ili tuguju.

4. Konačno, bilo je ljudi kod kojih je puka činjenica da je neko druge etnonacionalnosti opravdavala neprijateljska osjećanja prema njemu. Bili su i opširni i naglašeno imaginativni kada bi sebi ili drugima obrazlagali porijeklo negativnih emocija prema ljudima konkretne druge etnonacionalnosti, pripisujući im samo loše osobine, odlučni u uvjerenju da su "oni drugi" bili takvi od kako je svijeta i vijeka, i da, samim tim, nema razloga da se vjeruje da bi se oni bilo kada mogli da promijene. Stalno su izražavali bojazan od toga da im se "oni drugi" suviše ne približe, uvjereni da je jedini interes "tih drugih" da ih pokore, i što potpunije liše njihove kulturne posebnosti i vjere. Zato su bili opsjednuti podjelama: što oštrijim, obuhvatnijim i trajnijim, to bolje. Mada su rijetko govorili da je "držati one druge na nišanu puške" jedini primjeren odnos prema onima što nisu 'našeg" roda, najčešće su se ponašali u skladu sa ovim principom. Svaki na izgled miroljubiv potez "suprotne strane" tumačili su kao novi dokaz lukavstva i pritvornosti "onih drugih", nijednog časa ne sumnjajući da nije pitanje ***da li ce*** već ***kada ce*** doći do novog sukoba sa "njima".

Nosioci ovakvog stava prema ljudima druge etnonacionalnosti, svjesni koliko su im uvjerenja suprotna vladajućoj političkoj doktrini, nisu svoje poglede iskazivali otvoreno. O njihovoj utemeljenosti i opravdanosti raspravljali su pretežno u krugu istomišljenika, podalje od očiju i ušiju javnosti, ili su svoje poglede izražavali ezopovskim jezikom različitih umjetničkih tvorevina. Oni manje vješti u skrivanju, oni hrabriji, kao i on krajnje fanatično posvećeni ideji o tome da, u suštini, nema i ne može biti mira me-

đu ljudima različite etnonacionalnosti, dolazili su u sukob sa zakonom, i osuđivani su. Marginalizovani u društvu, ili iza zatvorskih rešetaka, čekali su da vrijeme pokaže koliko su bili u krivu svi oni koji nisu dijelili njihove poglede i uvjerenja.

Na kraju ovog sumarnog prikaza četiri osnovna tipa odnosa ljudi prema pripadnicima druge etnonacionalnosti u etnonacionalno izrazito heterogenoj sredini kakva je bila Bosna u cjelini, a posebno njena prestonica, trebalo bi da čitaocu bude bliže koliko su daleko od istine sentimentalno-nostalgična sjećanja prema kojima su svi narodi i narodnosti u predratnom Sarajevu živjeli u silnoj ljubavi, bratstvu i jedinstvu. Drugo je pitanje – sa početka ovoga napisa – da li je nešto u odnosima medu ljudima različite etnonacionalnosti nagovještavalo da bi oni mogli da se okrenu jedni protiv drugih, tako brzo i u tako širokom obimu.

Ako se pažnja usredsrijedi na ljude iz četvrte, pa djelimično i treće skupine izložene tipologije, moglo bi se zaključiti da više treba da čudi to što do sukoba pojedinih etnonacionalnih grupa nije došlo ranije, nego to što je do njega uopšte došlo. Na ovom nivou razmatranja etnonacionalno heterogenog konteksta predratnog Sarajeva, ja ću sebi dozvoliti sljedeću tvrdnju. (Tvrdnju čiju bi osnovanost mogla da potvrdi ili odbaci samo empirijska analiza – koja, avaj, nikada nije izvršena.) U Sarajevu, članovi prve i druge skupine u decenijama koje su prethodile ratu bili su brojniji od članova treće i četvrte skupine. I sada tek iskrsavaju mnoga i, rekao bih, najzanimljivija pitanja.

Kakvi su bili odnosi između rečene četiri skupine stanovništva? Da li su oni, prećutno ili otvoreno, ignorisali jedne druge, da li su sarađivali, ili su naprosto živjeli jedni pored drugih, jedni drugima ne smetajući? Da li su se čla-

novi svake skupine preferentno družili sa ljudima iste skupine? Dalje, da li su ljudi iz četvrte, a donekle i treće skupine pripremili nedavni rat; ili su ga oni (samo) inicirali; ili se njihova uloga iscrpljivala u tome što su oni bili ti sa kojima su prvenstveno računali i na koje su se obilato oslonili oni koji su, kao što se ponekada tvrdi, došavši spolja, bratoubilaštvo unijeli u Bosnu? Da li su bili u toku rata, i da li su sada u, uslovno rečeno, poslijeratnom periodu članovi treće, a posebno četvrte grupe najaktivniji protagonisti etnonacionalizma kao ideje i kao prakse, kao što su to nesumnjivo bili u prijeratnom periodu?

Nema sumnje da su članovi posljednje dvije, ponajviše četvrte skupine iznesene tipologije jezgro u kome se čuvala i iz kojeg se širila ideja etnonacionalizma, a to znači i jezgro nedavno okončanog, ali i svih budućih međunacionalnih sukoba na prostorima o kojima je riječ.

Postoji, međutim, nešto što ne bi trebalo gubiti iz vida pri razmatranju međunacionalnih sukoba bilo gdje pa i u Bosni, i u Sarajevu. Etnonacionalizam postaje istinski relevantan tek kada se proširi na veći ili najveći dio stanovništva jedne sredine. Prema tome, odgonetka etnonacionalizmom inspirisanog sukoba – odakle, zašto, i sl.? – nije toliko u etnonacionalistima koji su endemijski u jednoj određenoj sredini koliko u onom, većem dijelu stanovništva kome su takoreći do juče bili strani etnonacionalistički stavovi i ubjeđenja. Drugim riječima, u potrazi za razlozima provale etnonacionalizma na socijalnu pozornicu, inaugurisanja etnonacionalističkog kao jedino poželjnog socijalnog ponašajnog obrasca valjalo bi upitati se o razlozima i mehanizmima zahvaljujući kojima ljudi iz prve i druge skupine postaju zagrizeni ako ne i najzagriženiji etnonacionalisti. Bez njihovog, ma kolikog privremenog, to jest, prolaznog preobraćanja, etnonacionalizam ne bi mogao da

ozbiljnije ugrozi socijalni red. Hoću da kažem, ma koliko to paradoksalno zvučalo, da etnonacionalizam kao masovni pokret možda i može bez ljudi iz treće i četvrte, ali nikako ne može bez ljudi iz prve i druge skupine iznesene tipologije. Endemijski nacionalisti jesu važni za etnonacionalizam, ali njegova snaga leži u epidemijskim etnonacionalistima. To pravilo važi i za Sarajevo.

INVERZNI ETNONACIONALIZAM

Dobro je poznato da ima različitih vrsta etnonacionalizma. Dosta rijetku, i do sada neopisanu, formu etnonacionalizma prepoznao sam kod jednog od mojih najboljih prijatelja.

Moja supruga i ja bili smo godinama bliski prijatelji Dijane i Dragana[1]. Na početku rata u Bosni, 1992, Dragan je bio na pragu šezdesete godine života, a Dijana je bila tri godine mlađa od njega. Dragan je Srbin, a Dijana Hrvatica. Podatak koji za naše druženje nikada nije imao značaja, ali koji će se, kako će čitalac vidjeti, pokazati veoma važnim u ovoj priči. Draganova porodica poticala je iz jednog malog mjesta iz istočne Bosne. Otac mu je bio pravoslavni sveštenik, više godina sa službom u staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu. Dijanini su bili porijeklom sa ostrva Korčule, u Hrvatskoj. Dijana i Dragan su se sreli na studijama tehnologije u Beogradu. Po završetku studija, nastanili su se i zaposlili u Sarajevu. Nisu imali djece.

Nekoliko godina pred rat Dragan je osnovao privatnu konsultantsku firmu za poslove iz oblasti vodoprivrede. Firma je poslovala vrlo uspješno, tako da se životni standard Dragana i Dijane za kratko vrijeme značajno povećao a s njime i Draganovo samopoštovanje i samopouzdanje. Bio je jedan od, u godinama pred rat, sve veće skupine ljudi sa preduzitničkim duhom koji su radom, snalažljivošću i znanjem za kratko vrijeme stekli, za tadašnje bo-

[1] Imena aktera su promijenjena

sanske prilike, značajan imetak. Dragan nije davao veliku prednost radu nad odmorom i zabavom. Znao je da uživa u plodovima svoga uspjeha. Sa suprugom, koju je zaposlio u svojoj firmi, često je putovao u inostranstvo. Dio zime provodili su na skijaškim terenima planina oko Sarajeva. Na jednoj od tih planina, na kojima su 1984. godine, održane Zimske olimpijske igre, sagradili su kuću za odmor. U ljetnoj sezoni boravili su u kući Dijaninih roditelja na otoku Korčuli; krstarili po okolnom arhipelagu u vlastitom čamcu; bili dragi domaćini zabava na terasi kuće odakle se pružao divan pogled na morski kanal koji odvaja otok Korčulu od poluostrva Pelješca.

Kada je, u aprilu 1992. godine, počeo rat u Sarajevu, Dragan se uključio u rad Srpskog Građanskog Foruma. Bio je zapravo jedan od njegovih osnivača. Srpski Građanski Forum nije bio politička stranka. Formirala ga je grupa sarajevskih Srba, koji nisu bili simpatizeri Srpske Demokratske Stranke (SDS), predvođene Radovanom Karadžićem. Ideja osnivača Srpskog Građanskog Foruma bila je da se, koliko toliko, spasi multietničko Sarajevo, a prije svega da se, kroz saradnju sa bosanskim muslimanima, zaštite Srbi koji nisu napustili Sarajevo, i koji su, zajedno sa ostalim građanima Sarajeva, bili izloženi danonoćnom bombardovanju srpske artiljerije sa okolnih brda, a kako je rat odmicao, u sve većoj mjeri sve većoj zloj volji i direktnim napadima brojnih parapolicija bosanskih muslimana. Muslimanska vlast u Sarajevu nije držala do stavova i proklamacija Srpskog Građanskog Foruma, ali nije ni zabranjivala njegov rad, jer joj je bio dobro došao da se pred svijetom prikaže kao zagovornik multietničke Bosne i Sarajeva. Što je rat vise odmicao, ovaj forum je sve više marginalizovan da bi uskoro postao politički i socijalno potpuno irelevantan.

Dragan i Dijana su u opsjednutom Sarajevu dijelili sudbinu ostalih građana Sarajeva: silazili u podrum, kada bi se granatiranje pojačalo, žestoko oskudijevali u hrani, kako-tako preživljavali bez struje i vode. Drugog mjeseca rata prešao sam da živim kod njih, jer je moj stan gledao direktno na baterije srpske artiljerije na brdu Trebević. Tih mjeseci svi zajedno strašno smo mrzili i proklinjali one što nam sa okolnih brda uništavaju živote i imovinu, naš grad.

Bosansko-muslimanska vlast u Sarajevu prvih mjeseci rata, na osnovu mog vlastitog iskustva, a po kazivanju ljudi koji su ostali u Sarajevu, sve do samog kraja rata, ispoljila je veliku nekompetentnost u vođenju gradskih poslova. Između ostalog, dozvolila je da nekolicina ljudi koji su ranije ponavljano osudivani zbog kriminalnih radnji, zavede pravi teror u gradu. Vlast ne samo da im je ostavila odriješene ruke, nego ih je i na sav glas veličala. Nisam mogao da budem nekritičan prema ozbiljnim propustima i zastranjivanju onih koji su držali vlast u gradu. To sa Draganom nije, međutim, bio slučaj. Nije jednostavno dozvoljavao da se bilo šta loše kaže na račun rukovodstva bosanskih muslimana, mada je, činilo mi se, bio svjestan da je ono snosilo dio krivice za sve teže podnošljivo stanje u gradu. To je za njega bila tabu tema.

Nekoliko mjeseci nakon početka rata Dijana je uspjela da se prebaci u porodičnu kuću na otoku Korčuli. Kao i mnogi stanovnici Sarajeva, Dragan je ostao da čuva stan, pokušavajući da spasi barem dio opreme svoje privatne firme.

U drugoj godini rata Dragan je od muslimanskih vlasti u Sarajevu dobio poziv da se javi u četu koja je bila zadužena za kopanje rovova oko Sarajeva. Ti rovovi su trebali da posluže odbrani Sarajeva. Posao se smatrao visoko rizičnim i izuzetno teškim. Srbi su bili posebno cijenjena

radna snaga za kopanje rovova, i to iz dva razloga. Prvo, kako se rat produžavao većinska muslimanska vlast u Sarajevu je imala sve manje povjerenja u malobrojne Srbe koji su, otvoreno ili prećutno, deklarisali lojalnost vlastima u Sarajevu. Sa bezbjedonosne tačke gledišta, bilo je bolje zaposliti Srbe na kopanju rovova pod nadzorom muslimana, nego ih angažovati u borbi protiv njihovih sunarodnika. Drugo, rovovi koji su kopani oko Sarajeva nalazili su se ili u neposrednoj blizini ili na samoj liniji razdvajanja srpskih vojske i armije Bosne i Hercegovine. Zato su kopači rovova bili neposredna, vidljiva, i mahom posve nezaštićena meta srpskih vojnika. Rukovodioci bosanske armije računali su da se sa srpskih položaja neće pucati na Srbe, i zato su potonje koristili kao najpodobniju radnu snagu za kopanje rovova. Potrudili su se, naravno, da Srbima sa druge strane daju do znanja da će, pucaju li, ubijati svoje sunarodnike. Često su, tako, tjerali Srbe, kopače rovova, da uspostave verbalni kontakt sa sunarodnicima sa druge strane fronta (što nije bilo teško jer su zaraćene strane bile veoma blizu jedna drugoj), i da ih mole da ne pucaju na njih, svoju 'braću'. Nije potrebno isticati da – u sklopu krajnjeg nepovjerenja između Srba i bosanskih muslimana, i otvorene osude od strane srpskog življa izvan Sarajeva onih Srba koji su ostali u većinski muslimanskom Sarajevu, – Srbi nisu prezali od toga da pucaju u pravcu najbližih položaja bosanske armije, pri čemu je stradao znatan broj rovokopača.

Dragan mi je pričao da su mu dani koje je proveo kopajući rovove bili najteži dani u životu. Posao je bio beskrajno iscrpljujući i životno opasan. Čvrsto je vjerovao da neće preživjeti. Spasio ga je jedan ljekar, koji ga je smjestio u bolnicu nakon što je utvrdio da je Draganov život neposredno ugrožen – teškom upalom pluća.

Pod okolnostima o kojima ne želi da priča, Dragan je godinu dana pred kraj rata uspio da napusti Sarajevo, i da se pridruži Dijani na Korčuli.

Supruzi i meni bilo je izuzetno drago kada smo saznali da su Dijana i Dragan živi i zdravi, i da se nalaze na Korčuli. Nekoliko puta smo razmijenili pisma, i čuli se preko telefona, a onda smo, 1998. godine, odlučili da ih posjetimo na Korčuli. Činilo nam se da su se oni isto koliko i mi radovali ponovnom susretu.

Već poslije nekoliko dana provedenih u njihovoj kući na Korčuli, bilo nam je očigledno da je, najblaže rečeno, iščezlo samopouzdanje i raspoloženje i Dragana i Dijane, ali prije svega Dragana. Opljačkana je sva oprema njegove firme, propala je strana valuta koju su držali u jednoj od bosanskih banaka, odlaskom iz Sarajeva izgubili su stan i kuću za odmor koja se nalazila na teritoriji pod kontrolom bosanskih Srba. Kao Srbin, bez hrvatskog državljanstva, Dragan u Hrvatskoj nije mogao da dobije zaposlenje, tako da su živjeli od vrlo niske penzije koju je Dijana u međuvremenu dobila u Hrvatskoj. Bili su prodali čamac, jer nisu mogli da ga održavaju a bila im je dragocjena svaka kuna (naziv novca u Hrvatskoj). Sve u svemu, nije ni malo bila čudna njihova utučenost. Dijelili su je, uostalom, sa stotinama hiljada izbjeglica porijeklom sa prostora druge Jugoslavije. Ono što je bilo čudno bilo je Draganovo ponašanje.

U toku dvije sedmice koje smo proveli na Korčuli najveći dio vremena bili smo sa Draganom i Dijanom, ali smo dosta vremena provodili i u širem društvu, za koje smo sa zadovoljstvom konstatovali da je etnički krajnje mješovito.

Pošto se građanski rat na teritoriji druge Jugoslavije bio okončao prije tri godine, i manje-više svi smo bili njegove, što posredne, što neposredne, žrtve, ljudi s kojima smo se družili toga ljeta izbjegavali su temu međuetnič-

kih, međunacionalnih odnosa. Svi mi koji smo se okupljali na plaži, u kafani, uveče oko TV (bilo je to vrijeme održavanja svjetskog prvenstva u fudbalu) prećutno smo strahovali od toga da bi nas započinjanje razgovora o etnonacionalnim temama, o tome ko je rat započeo, koja je etnonacionalna grupa više stradala itd., gotovo *neizbježno* udaljilo, a sva je prilika i posvađalo. Jedino je Dragan, u maltene svakoj prilici, kada je za to bilo povoda i kada povoda uopšte nije bilo, strahovito napadao Srbe, i Srbe iz Bosne, i Srbe iz Hrvatske, i Srbe iz Srbije; jednom rječju, srpski rod. Govorio je da su Srbi jedini krivci za nedavno okončani rat, da su Srbi genocidan narod, da im se, ni u miru ni u ratu, ne može vjerovati, da sa njima, na vijek-vjekova, ne treba imati nikakvog posla. Sve je to izricao sa afektom ogorčenja i nimalo sputane mržnje prema Srbima. Ako bi Hrvate i bosanske muslimane i pomenuo, govorio je da su oni samo i isključivo žrtve, što je trebalo da znači da ih treba razumjeti i oprostiti im ako su učinili nešto rđavo u nedavno okončanom ratu. Po pravilu, niko od društva nije reagovao na ovo uporno ponavljano Draganovo blaćenje Srba. Prisutni bi kraće vrijeme oćutali poslije Draganovih žučnih tirada, i razgovor bi se nastavio tamo gdje je stao.

Nije bilo teme razgovora koju Dragan ne bi iskoristio da, jasno i glasno, kaže svoj mišljenje o Srbima. Ako bih se ja, na primjer, u razgovoru, osvrnuo na ovo ili ono što sam pročitao u beogradskim magazinima "Vreme" ili "NIN", koji su bili u otvorenoj opoziciji Miloševićevom režimu, Dragan bi me presjekao. Tvrdio je da u Beogradu, i u cijeloj Srbiiji nema niti jednog opozicionog glasila, novina ili elektronskog medija, da su svi Srbi bez razlike tvrdi nacionalisti, da je to jednostavno tako, i da o tome nema i ne treba biti nikakvog razgovora.

Kada sam mu, jednom prilikom, rekao da bi trebalo da ode da vidi u kakvom je stanju njihova kuća za odmor na planini Jahorini, i da se raspita da li može da je proda, jer bi im ma koliko da dobiju za kuću, taj novac mnogo značio u teškoj finansijskog situaciji u kojoj su se nalazili, odgovorio je da njegova noga nikada neće kročiti na teritoriju koja je pod kontrolom Srba. Jednom drugom prilikom saznao sam o još jednoj manifestaciji Draganovog promijenjenog ponašanja, koja me naprosto zaprepastila. Prije nego što smo supruga i ja došli na otok Korčulu Draganu je umro brat u Novom Sadu, u Srbiji. Dragan nije želio da ode na sahranu. Prvo, smatrao je da mu je brat bio nedovoljno kritičan prema Srbima, i drugo, mržnja prema Srbima nije mu dala da ode na njihovu teritoriju, makar i samo na dan-dva, na bratovljevu sahranu.

Kada bismo ostali sami, razgovarao sam sa suprugom o Draganovom ponašanju. Bilo je ono toliko različito od ponašanja ostalih s kojima smo se družili toga ljeta, da je teško bilo ne registrovati ga, ili ćutke preći preko njega. Koliko god smo tražili objašnjenje za Draganovo ponašanje, toliko smo se pitali zašto se niko iz društva ne osvrće na njegove izlive mržnje prema Srbima, zašto niko ne reaguje.

Bez obzira na to što nismo mogli doći do jedinstvenog odgovora na pitanje zašto niko ne reaguje na Draganove potpuno nekritične verbalne atake na Srbe, jer razloga je sigurno bilo više – strah da ako reaguješ ne budeš označen kao srbofil, što je bila krajnje nepoželjna etiketa u Tuđmanovoj Hrvatskoj; oportunizam; izbjegavanje mučnih rasprava o osjetljivim temama, itd., – Draganov odnos prema Srbima je, ipak, valjalo objasniti. Toliko je bio socijalno upadljiv, toliko je štrčao u društvu u kojem smo bili toga ljeta na Korčuli, da ne govorimo o tome koliko je bio u neskladu sa Draganovom ranijom, mahom jugosloven-

skom orijentacijom, pod čim podrazumijevam nepravljenje razlike između naroda druge Jugoslavije, odnosno podjednaku privrženost svakom od njih. Naravno, moglo se dobro argumentovati stanovište da je Miloševićev režim najveći krivac za nedavni rat na Balkanu, da je srpska strana, pogotovo na početku rata, kada je bila nesrazmjerno najbolje naoružana, nanijela najveće štete i počinila najveća zlodjela. No, jedno je nastojanje da se koliko-toliko objektivno sagleda šta se zapravo odigravalo na prostoru druge Jugoslavije od kraja osamdesetih do sredine devedesetih godina, uz sva moguća subjektivna zastranjivanja uslovljena prije svega obimom ličnog i porodičnog stradanja, a drugo je krajnje pristrasno optuživanje samo jedne strane za sva zlodjela počinjena u ratu, sa dodatnim zaključivanjem o urođenom zlu jednog naroda, njegovoj genocidnosti i slično.

Konačno, ono što je u Draganovoj *ostrašćenoj* srbomržnji najviše privlačilo pažnju nije bila njegova potpuna nekritičnost, odnosno pristrasnost, jer ona se, u posljednjih desetak godina može sresti kod značajno velikog broja stanovnika druge Jugoslavije, ni to što je meta Draganove mržnje bio njegov vlastiti narod, što je izuzetno rijedak slučaj u područjima zahvaćenim etnonacionalističkim strastima i idejama, nego njegovo nametljivo, temom razgovora ili trenutnim okolnim zbivanjima nepodstaknuto, ponavljano, nediskriminativno atakovanje na sve Srbe bez razlike. Znajući da je u ratu faktički najviše stradao od bosanskih muslimana – oduzeli su mu stan, opljačkali opremu njegove firme, tjerali ga da u njegovim odmaklim godinama *radi izuzetno iscrpljujući i po život opasan posao kopanja rovova*, ometali ga da napusti Sarajevo kada je to odlučio da to učini, – moglo se očekivati da će oštrica njegove zle volje biti uperena osim na Srbe, koje je smatrao

isključivim krivcima za rat na prostoru druge Jugoslavije, uključujući naravno i za rat u Bosni, i na rukovodstvo bosanskih muslimana. To, međutim, nije bio slučaj. Imao se utisak da Dragan, pod nekom unutrašnjom prisilom, naprosto mora da u svakoj prilici, i na svakom mjestu, obznanjuje koliko on moćno mrzi samo i isključivo Srbe. Ta unutrašnja prisila, koja je cijelo njegovo ponašanje činila neprirodnim i nespontanim, da ne kažem neslobodnim, iziskivala je objašnjenje.

Dragan je vjerovao da u Sarajevo ne može da se vrati, jer nema gdje da živi. Uzeli su im stan. Ako je u Sarajevu i bilo potrebe za uslugama koje je pružala njegova privatna firma, valjalo je ponovo investirati u opremu firme, a on sredstava nije imao. Čak da ih je i imao, njegove šanse da, kao Srbin, razvija posao u Sarajevu bile su dosta male. Sarajevo je, naime, svakim danom postajalo etnički sve više homogeno sa preko devedeset posto muslimanskog življa. Odlazak u Srbiju nije dolazio u obzir. Praktički, jedino na Korčuli, u Hrvatskoj, imao je gdje da živi, tu mu je supruga imala penziju, a nadao se da bi i on mogao da dobije penziju u Hrvatskoj (što će se kasnije pokazati tačnim). Valjalo mu je, znači, prihvatiti da će, sva je prilika, ostatak života provesti na Korčuli, u Hrvatskoj. Suočen sa takvom perspektivom, morao je da, maltene svakodnevno, svima oko sebe pokaže i dokaže da on, iako Srbin, gaji, najblaže rečeno, antagonistička osjećanja prema Srbima, i da je u tom, u etnička vremena izuzetno važnom, zapravo najvažnijem pogledu: odnos prema pripadnicima drugih etnosa, dijeli stavove stranke na vlasti u Hrvatskoj, pa i znatnog dijela Hrvata. Onako kako je on vidio te stavove. Da bi pak bio što ubjedljiviji u vlastitim očima i očima sredine, morao je da ide jedan, pa i više koraka dalje od, u tadašnjoj Hrvatskoj, preovlađujućih stavova prema Srbima.

Morao je da to čini upravo kao Srbin. Za njega kao Srbina nije se podrazumijevalo da, u sumrak građanskog rata, bude srbomrzac. Kao što se za Hrvata u Srbiji, u istim okolnostima, nije očekivalo da baca drvlje i kamenje na Hrvate. Osim ako nisu i jedan i drugi, i Srbin u Hrvatskoj, i Hrvat u Srbiji željeli da koliko-toliko odobrovolje svoje sugrađane, iskupe se za to što su pripadnici svoga poganog roda, i koliko je mogućno preveniraju ili barem ublaže neprijatnosti kojima mogu biti izloženi od strane etnički većinskog stanovništva. Dragan je svojim nametljivim blaćenjem Srba najvjerovatnije, svjesno ili nesvjesno, želio upravo to da postigne. U tom pogledu njegovo ponašanje je odražavalo veličinu unutrašnjeg i spoljašnjeg pritiska kojima je bio izložen. Unutrašnjeg pritiska uslovljenog strahom da će biti prognan iz nove sredine, da će ga tretirati kao uljeza, ili, u nešto goroj varijanti, da će mu život biti ugrožen. I spoljašnjeg pritiska kojeg su uobličavale etnonacionalističke strasti sredine u kojoj se našao. Konačno, njegovo upadljivo i u svakom pogledu prenaglašeno atakovanje na pripadnike vlastite etnonacionalne grupe vjerovatno je trebalo i da utiša svjesni ili nesvjesni glas u njemu koji mu je govorio da ima nečeg neprimjerenog u tome što govori.

Pitam se da li se opisano Draganovo ponašanje, njegov odbrambeni stav ugroženog čovjeka, koji se ispoljio još u Sarajevu, a u punoj mjeri razvio u Hrvatskoj, može shvatiti kao mimikrija, vid prilagođavanja, kao izraz čovjekovog iskonskog nagona za preživljavanjem. Da li je ono naprosto jedan od efekata ili sporednih efekata etničkih vremena. Drugim riječima, da li na Draganovo ponašanje u Hrvatskoj može da se gleda kao na funkcionalno, da ne kažem očekivano i utoliko normalno ponašanje u etničkim vremenima kada zakon većine postaje neumoljiv, a svaka

individualna razlika, pogotovo ona etničke prirode, opasna po život.

O etničkim vremenima obično se govori kao o jednoznačnim, to jest, kao o vremenima u kojima je lako predvidjeti ponašanje ljudi, njihove stavove i vjerovanja. To očigledno nije uvijek slučaj. Etnička vremena izazivaju i naizgled paradoksalne promjene u ljudima.

Dragan me je poučio da etnonacionalizam jedne etnonacionalne grupe ne podstiče etnonacionalistička osjećanja i stavove samo pripadnika druge etnonacionalne grupe. Etnonacionalizam, bilo je to očigledno na Draganovom primjeru, može da proizvede i ono što bih nazvao *inverzni etnonacionalizam:* pretjeranu, ostrašćenu mržnju prema pripadnicima vlastitog roda, praćenu potpunom nekritičnošću prema etnonacionalizmu žitelja sredine u kojoj živi inverzni etnonacionalista, a od kojih velika većina nije iste etnonacionalnosti kao inverzni etnonacionalista.

MUKE PODIJELJENJE LOJALNOSTI

Djeca iz etnonacionalno mješovitih brakova najveće su žrtve vremena u kome etnonacionalistički stavovi i osjećanja zacare glavama i srcima ljudi. Pokušaću da pokažem zašto i kako tako što ju ću najprije da podsjetim na objektivni status, tačnije negiranje statusa ovakvoj djeci u etnicka vremena, a zatim da ukažem na neke iskustvene, doživljajne strane svijeta djece koja su plod ljubavi roditelja različitog etnonacionalnog porijekla.

Etnonacionalizam – treba li podsjećati ? – zahtijeva poistovećivanje pojedinca sa njegovom etnonacionalnom grupom, bezprizivnu afektivnu vezanost za tu grupu, pri čemu odanost vlastitoj etnonacionalnoj grupi mora da nadjača sve ostale oblike veze i lojalnosti.

Etnonacionalizmom određeni odnosi medu ljudima počivaju prvenstveno na pripisanim a ne na stečenim svojstvima ljudi. Etnonacionalizmom određeni odnosi su etnički a ne nacionalni. Svi ostali elementi i jačina njihove zastupljenosti u ovoj vrsti odnosa izvedeni su iz elementa pripisanosti. Ni najbolji izgovor ne pomaže da se neko oslobodi striktnog poštovanja što preuzetih, što nametnutih, obaveza prema vlastitoj etnonacionalnoj grupi.

Odnosi koji proizlaze iz pripisanih statusa imaju najviše izražen obavezujući karakter, mada nisu stvar slobodnog individualnog izbora. Ili, možda, upravo zato. Roditelje i pol, na primjer, čovjek ne može da bira. A etnonacionalnost – može li ona da se slobodno bira? Pitanje treba preformulisati, i pitati prvo, da li može da se bira etnička

pripadnost?; i drugo, da li može da se bira nacionalna pripadnost? Pri tome valja imati na umu da je etnički identitet isključiv, u smislu da se on može steći samo rodenjem. Nacionalni identitet je pak uključiv; drugim riječima, on može da se stekne; na primjer na osnovu boravka određenog broja godina u određenoj (nacionalnoj) državi. Etnički identitet je prepolitički, a nacionalni politički. Ako se, dakle, nacionalnost shvati na etnički način, znači kao pripadnost grupi čiji članovi imaju isto porijeklo – a to etnonacionalisti u otvorenoj ili prikrivenoj formi ne prestaju da ističu –, onda se i za vezu među ljudima iste etnonacionalnosti može reći da je isključiva. U njoj ne mogu da učestvuju oni koji ne dijele istu etničku pripadnost. Ako se, međutim, nacionalni identitet odredi u legalnom smislu, dakle, u smislu građanstva, onda se za odnos pojedinca prema ljudima iste nacionalnosti ne može kazati da je isključiv. Nacionalnost u ne-etničkom smislu može se steći; ona se ne stiče automatski, po diktatu pripisanih statusa. Istini za volju, u značajno velikom broju zemalja nacionalnost (određene /nacionalne/ države) stiče se samom činjenicom da je neko rođen na tlu te države. Ovakav vid sticanja nacionalnosti mogao bi takođe da se smatra socijalnim odnosom koji ishodi iz pripisanih statusa (kao pol i roditelje, čovjek ne može da bira gdje će se roditi), ali, dakako, u jednom drugom (geografsko-državno– administrativnom) a u ne etno-biološko-kulturnom smislu.

Šta je pak sa etnonacionalnim identitetom odnosno pripadnošću djece iz etnonacionalno mješovitih brakova? Ona bi – razum nalaže – trebalo da imaju slobodu izbora etnonacionalosti. Ta pretpostavljena sloboda izbora etnonacionalnosti djece iz etnonacionalno mješovitih brakova odnosno, šire, samo postojanje takve djece negiranje je suštine etnonacionalnosti, njene isključivosti, etnonacio-

nalnosti kao pripisanog, rođenjem stečenog. (Automatsko, precutno pripisivanje djetetu iz braka etnonacionalno različitih roditelja etnonacionalnosti oca, što je u nekim sredinama nepisano, a u nekim pisano pravilo, ishodi iz konvencije patrijarhalnog životnog kruga naime poznato da oba roditelja ravnopravno učestvuju u određivanju genetskog i kosi se sa logikom biologije na koju etnonacionalisti vole da se pozivaju. Opšte je, naime poznato da oba roditelja ravnopravno učestvuju u određivanju genetskog "materijala" djeteta.)

Da li sloboda izbora etnonacionalnosti djece iz etnonacionalno mješovitih brakova znači da ona mogu da biraju po obrascu ili-ili, to jest da su im – za razliku od djece od etnički istorodnih roditelja – na raspolaganju dvije opcije: bilo etnonacionalnost majke ili etnonacionalnost oca, ili ona mogu da se odluče i za treću opciju, to jest da imaju istovremeno i majčinu i očevu etnonacionalnost? Odgovor na ovo posljednje pitanje glasi: mogu u nacionalnom ali ne mogu u etničkom smislu. Drugim riječima, dijete Engleskinje i Francuza i može i ne može istovremeno biti i Francuz i Englez. Sve zavisi od toga da li se u etnonacionalnosti težište stavlja na etnicitet ili na nacionalnost.

Za etnonacionaliste važna je samo etnička pripadnost. Kakvo je onda čudo da smatraju da su djeca etnonacionalno različitih roditelja izrod, kopilad, etnonacionalna anomalija. U optici etnonacionalista, djeca etnonacionalno različitih roditelja uopšte ne postoje. Za etnonacionaliste, etnonacionalnost je do te mjere sveodređujuća karakteristika svakog čovjeka da nemati je, ili nemati je u čistoj, nedvosmislenoj formi i u dovoljnoj mjeri znači isto što i ne biti čovjek u "pravom smislu riječi". Pitanja poput onog: koje je etničke pripadnosti dijete čiji i majka i otac potiču od roditelja različitog etničkog porijekla, dovodi ih do istinskog bijesa.

U rečenom okruženju, skrajnuta, nepriznata, na zlu glasu, nikakva, djeca iz etnički mješovitih brakova, predmet su opšte podozrivosti, pa čak i omraze. Ni krivi ni dužni, ljudi ovakvog porijekla osjećaju se spolja izopštenim, a u sebi podijeljenjim, stavljenim pred zid neodložnosti odluke, koja će, ma kakva bila, biti iznuđena, neprirodna. I kako onda – postavlja se pitanje – "etnički mješanci" izlaze na kraj sa, na ovaj način uslovljenom, unutrašnjom napetošću, nametnutom obeskućenošću. Svako od njih na svoj način, pri čemu se uočava nekoliko češćih, i u toj mjeri karakterističnih tipova odgovora na muku podijeljenje lojalnosti.

1. U vrijeme epidemijskog etnonacionalizma, jedan broj ljudi iz etnonacionalno mješovitih brakova brže-bolje napušta sredinu u kojoj stanovništvo počinje da se dijeli na osnovu etničke pripadnosti. Oni dakako nisu jedini koji odlaze iz ovakvog socijalno-političkog okruženja, ali su, rekao bih, prvi i najbrojniji među onima koji se svojevoljno udaljavaju. Čine se najosjetljivijim na promjene u društvu koje slute oštre etnonacionalne podjele. Pošto niti mogu niti žele (ili ne mogu ili ne žele) da se etnonacionalno opredijele, oni se sele u one krajeve gdje će moći da ostanu, kako vole da kažu, ničiji a najviše svoji. Zanimljivo je da su, kada se nađu izvan zone uticaja etnonacionalizma, skloni udruživanju, uzajamnom povezivanju, stvaranju neke vrste posebne grupacije, zajednice, ili posebne etničke grupe. (Manje je poznato da se, na Mauricijusu, djeca iz etnički miješanih brakova smatraju posebnom etničkom grupom.) Toliko se osjećaju neslični (svima) drugima da se u novoj sredini, gdje se etničkoj pripadnosti ljudi ne poklanja najveća pažnja, osjećaju najprijatnije kada su jedni s drugima.

2. Druga mogućnost koju koriste ljudi iz etnički mješovitih brakova, u vrijeme nacionalističke plime, jeste da se povuku u takozvanu unutrašnju emigraciju. Oni naprosto zaćute, etnonacionalno se ne iskazuju, zbunjeni i uplašeni, najviše zaokupljeni time da se što manje vide i čuju. Ponašaju se kao da razumiju to što na mnogo šta jednostavno nemaju pravo.

3. Treći vid nastojanja da se riješi muka podijeljene lojalnosti ogleda se u prihvatanju etnonacionalnosti jednog od roditelja. To najčešće ne može da se izvede nekažnjeno. Hoću da kažem da ma koliko dijete iz etnonacionalno heterogenog braka može da se – zavisno od odgoja, unutarporodične dinamike, itd. – osjeća bliže etnokulturnoj matrici jednog od roditelja, pa mu je utoliko lakše da se, u etnonacionalistička vremena, izjasni kao pripadnik te konkretne etničke zajednice, on ne može da potpuno zataji u sebi glas mitova, vjerovanja, navika itd. kulturno-etničkog identiteta drugog roditelja. Pošto se intimno ne osjeća autentičnim (bez ostatka) pripadnikom etnonacionalne zajednice za koju se opredijelio, a ni potpunim otpadnikom od kulture etnonacionalne grupe koju je odbacio, u sebi zanijekao, on mora da izabrani identitet na svu silu prenaglašava, i istom mjerom ne samo poriče svaku vezu sa etnonacionalnom zajednicom jednog od roditelja, nego i pripadnike te zajednice obezvređuje, proganja, pa i uništava. Time se ponašajno izjednačava sa najvatrenijim etnonacionalistima koji, s jedne strane, nekritički veličaju svoju etnonacionalnu grupu, i ponosito uzvikuju da su sretni što im u rodu nema nikog "s onu stranu", a s druge strane, obezvređuju sve što nije njihov etnonacionalno izvoran izraz, riješeni da iskorijene one koje bi mogli da im ugroze "čistotu" etnonacionalnosti. Istorija poznaje dosta krvnika

koji su, ostrašćeno i sistematski, činili zlo pripadnicima etnonacionalne grupe jednog od roditelja.

4. Jedan broj djece iz etnički mješovitih brakova, pod pritiskom imperativa vremena da budu "ili-ili", rješenje nalaze u svojevrsnom prevazilaženju nametnute dileme. Oni, naime, odbijaju da prihvate da suprotstavljene etnonacionalnosti njihovih roditelja nemaju ništa zajedničko, da su potpuno tuđe, jedna drugoj daleke. Pronađeni zajednički imenitelj etnonacionalnih zajednica svojih roditelja, a njega u najvećem broju slučajeva nije teško naći, proglašavaju izuzetno važnim, vrijednošću koja pomiruje ili, tačnije, u kojoj se izmiruje najveći broj realnih i izmišljenih suprotnosti i antagonizama odgovarajućih etnonacionalnih zajednica. Tako, na primjer, djeca roditelja od kojih je jedan Hrvat a drugi Srbin, koja pribjegavaju ovom mehanizmu ublažavanja muka podijeljene lojalnosti, vole da isticu kako su, ma koliko trenutno zavadeni, i Hrvati i Srbi hrišćani, i da je ta njihova karakteristika mnogo važnija i presudnija nego sva njihova neslaganja. Bez obzira koliko je ova konstatacija tačna, ona može da pomogne da srpsko-hrvatsko (ili hrvatsko-srpsko) dijete preživi nacionalističko vrijeme, ostajući otvoreno prema etnokulturnim matricama oba roditelja.

5. Najzad, jedan broj djece iz mješovitih brakova takođe uspijeva se izbjegne priklanjanje bilo kojoj od strana, ali tako što se što otvoreno što prikriveno izjašnjava za obje strane. Na primjer, neki "etnički mješanci" uspijevaju da mimikrički "prilagode" svoj etnonacionalni identitet sredini u kojoj se trenutno nalaze. Okruženi Hrvatima, izjašnjavaju se kao Hrvati; u društvu Srba nikome ne dozvoljavaju da sumnja da je u njima neuporedivo jači "srpski

dio" njihovog etničkog bagaža. Ili, pak, na javnoj sceni dosljedno se prikazuju kao "nedvojbeni" Srbi, a uspješno, ali mahom potajno trguju sa Hrvatima, čiji su narav i običaji bliski "hrvatskom dijelu" njihovog etnonacionalnog bića.

Ovaj posljednji vid izlaženja na kraj sa zahtjevima vremena za što većim etnonacionalnim podjelama može da se doima kao (zlo)upotreba dvojnog etničkog porijekla. Ja, međutim, na njega gledam kao na domišljatu negaciju temeljnih etnonacionalističkih principa, kao na pretvaranje svog prividnog nedostatka u svoju stvarnu prednost. Ova i ovakva prividna zloupotreba porijekla djece iz etnički mješovitog braka je, u stvari, trijumf lične slobode nad kolektivnom rigidnošću. Budući da su "etnička anomalija", "etnički mješanci", oni su, pokazuje se, kadri da zadaju najjači udarac etnonacionalističkoj uskogrudosti. Da se njome poigraju. Kada se poigraju.

NACIONALIZAM U GENIMA

Da li ste, u etnonacionalistička vremena, zapazili pojavu izrazite familijarnosti među sunarodnicima. Ne kažem da se sunarodnici uzajamno ne svojataju, pogotovo u tuđem svijetu, i onda kada etnonacionalizam nije zavladao njihovim dušama i glavama. Samo je ta pojava izrazitija u etnonacionalistička vremena, naročito u etnonacionalno heterogenoj sredini. Ljudi koji se ranije nikada nisu poznavali, a sva je prilika da se ni u budućnosti neće sresti, ljudi koje ne povezuje ni ista ili slična profesija, ni klasna pripadnost, ni porodična bliskost, ni zajednička razbibriga, apsolutno ništa osim iste etnonacionalnosti, kada se takvi ljudi, dakle, igrom slučaja, sretnu u istom društvu, u vozu, u redu, bilo gdje, oni se obraćaju jedan drugom i uzajamno tretiraju kao stari bliski znanci, kao rod rođeni, za tren oka pronalaze zajednički jezik, utvrđuju iste interese i poglede, potpunu duševnu i duhovnu srodnost, pa i istovetnost. Biološka se (izgleda) podrazumijeva.

Da li su ljudi iste etnonacionalnosti doista istog roda? Da li ih njihove vođe kada im se, posebno u etnonacionalistička vremena, obraćaju sa 'braćo' i 'sestre' u stvari samo podsjećaju na činjenice, na koje ljudi jednostavno zaborave. Ili, možda, to što, u vrijeme širenja etnonacionalističkih stavova i vjerovanja, ljudi iste etnonacionalisti neuobičajeno mnogo štite i pomažu jedni druge, i više nego u neka druga vremena omalovažavaju i mrze one što su drugog roda, nagoni sunarodnike da povjeruju da su oni doista u krvnom srodstvu?

Na sva ova pitanja odgovor se može naći u djelima socijalnih biologa. Socijalni biolozi tvrde da se uzrok etnonacionalističkog, i etnocentričkog i tribalističkog ponašanja nalazi u genima, dakle da ima biološku osnovu. Otkuda biološka osnova etnonacionalizma? Otuda, tvrde oni, što je ponašajni obrazac *bratimljene prema unutra – neprijateljstvo prema spolja*, koji je toliko karakterističan za etnonacionaliste, pokazao, tokom nepisane i pisane istorije, najveći adaptivni potencijal. Drugim riječima, najveću sposobnost prilagođavanja pokazali su oni koji su precjenjivali vlastitu grupu i nemilice se žrtvovali za nju, i ispoljavajući najblaže rečeno neprijateljska osjećanja prema članovima drugih grupa. Navodno, samo ona plemena koja su u svojim redovima imali najveći broj altruista u rečenom smislu riječi uspjela su da prežive.

Takvi pogledi sociobiologa izgledaju uglavnom tačni ako se pod altruizmom misli na solidarnost, na ukazivanje pomoći ljudima u nevolji bez obzira na neposrednu korist koja se može imati od toga. Altruizam je, međutim, prema sociobiolozima, ono ponašanje koje povećava reproduktivnu sposobnost drugih na račun smanjivanja takve iste sposobnosti altruista. Drugim riječima, ako, ponašajući se altruistično, altruisti doista umanjuju svoju reproduktivnu sposobnost, onda se, vremenom, neminovno, smanjuje broj gena koji pospješuju altruističko ponašanje, ili koji su u osnovi ovakvog tipa ponašanja. Ispada, dakle, da altruisti nemaju veliki adaptivni potencijal; sasvim suprotno, njihov adaptivni potencijal bio bi vrlo mali, jer bi oni bili osuđeni na brže ili sporije izumiranje. Vremenom, sve više bi se smanjivao broj "altruističkih gena", što će reći ljudi koji su nosioci takve vrste gena.

Socijalni biolozi, međutim, tvrde da "altruistički geni" nisu, u stvari, u opasnosti, nisu ugroženi, jer je altruističko

ponašanje u službi "sebičnosti gena", ili kako ističe Pierre van den Berghe, jedan od najznačajnijih predstavnika ovog pravca mišljenja u psihologiji (a i biologiji), produkt jednostavne računice. Naime, pošto je osnovni interes gena da prežive i da se umnožavaju – što bi trebalo da bude jedan od osnovnih zakona u takozvanom prirodnom svijetu – geni favorizuju sve oblike nepotističkog, tribalističkog, etnocentričkog, nacionalističkog ponašanja; jednom riječju, onaj ponašajni obrazac koji podstiče žrtvovanje za one koji imaju isti genski materijal kao i "altruisti". Na taj način, uprkos njihovog ličnog žrtvovanja, ili upravo zbog njega, broj altruista, što će reći "altruističkih gena" se ne smanjuje. Sasvim suprotno, on se uvećava.

Govoreći jezikom genetike, braća i sestre su uzajamno bliži nego roditelji i njihova djeca. Šta to praktički znači? Ako je prirodom ili prirodno dat poriv za umnožavanjem i reprodukovanjem, za povećavanjem broja vlastitih gena i njihovim prenošenjem na potomstvo, onda se ljudi bliže udovoljavaju tom porivu onda kada se žrtvuju za braću i sestre nego onda kada se bore za očuvanje vlastite egzistencije i nastoje da se (što više) sami reprodukuju. Njihova vlastita reprodukcija nikada ne može imati tako veliki efekat kao žrtovanje za druge koji imaju sličan genski materijal. Takozvana inkluzivna (obuhvatna) sposobnost (moje osobine prenose se na kolateralne srodnike) prije i više nego reproduktivna sposobnost omogućuje super-porodici, plemenu, etničkoj grupi da preživi, U osnovi tribalizma, etnocentrizma, etnonacionalizma bila bi, znači, premoć sveobuhvatne sposobnosti *(inclusive fitness),* koja se iskazuje brojem vlastitih gena koji će biti uključeni u sljedeće generacije, nad reproduktivnom sposobnošću, a to znači brojem mojih neposrednih potomaka.

Tribalistički, etnonacionalistički mentalitet predstavljao bi, tako, trijumf bezimenih bioloških snaga u čovjeku, ili, tačnije rečeno, nad čovjekom, i, shodno tome, bila bi zaludna sva nastojanja da se takav mentalitet suzbije, da se ublaži njegova oštrica, da se preduprijede njegovi efekti na društvo, na odnose među ljudima, posebno među narodima.

Neke karakteristike tribalističkog mentaliteta, istini za volju, govore u prilog njegove neumitnosti, što će reći biološkog karaktera njegove utemeljenosti. Ovaj i ovakav mentalitet može se lakše i brže probuditi, mobilizovati (i po potrebi instrumentalizovati) nego mentalitet povezan sa pripadnošću istoj klasi, političkoj partiji, sindikatima, itd. I što je značajnije, ako se sukobe, ako se tribalistički mentalitet i mentalitet povezan sa rečenim oblicima udruživanja i pripadnosti stanu boriti za prevlast, ishod je gotovo uvijek unaprijed poznat. Pobjediće tribalistički mentalitet. Dalje, sukobi koje izaziva tribalistički mentalitet po slijepoj svireposti ne daju se mjeriti sa klasnim, partijskim, komšijskim sukobima. Konačno, tribalistički mentalitet ima u sebi više iracionalnog nego mentalitet koji ishodi iz klasne, partijske, profesionalne, sportske, komšijske, itd. povezanosti – ako potonji imaju bilo šta iracionalno u sebi. Ta iracionalnost tribalističkog mentaliteta, to što je nepristupačan racionalnim argumentima ukazuje na njegovu, ako mogu tako da kažem, izvan-svjesnu, to jest, biološku osnovanost, njegovo biološko porijeklo.

Šta pak, i da li bilo šta govori protiv rečenih pogleda socijalnih biologa, dovodi u pitanje njihovu osnovnu tezu da je etnonacionalizam, etnonacionalističko ponašanje dato, zadato u genima.

Ako, bez obzira na njegovo suštinsko značenje za socijalno biološku argumentaciju, ostavimo po strani krajnje

složeno pitanje o odnosu gena i ponašanja, nezaobilaznim pokazuje se sljedeće pitanje: kako altruisti u rečenom smislu, to jest kako oni koji se žrtvuju za opstanak, preživljavanje ljudi koji imaju veću ili manju količinu genskog materijala kao i oni sami znaju da su im oni za koje ginu doista, ma koliko daleki, srodnici? Na osnovu čega to uopšte mogu da znaju? Na osnovu iste kulture, istih običaja, jezika, imena koje nose, boga kome se klanjaju, – jedan je od mogućnih odgovora. Rečene odlike nisu, međutim, ni dokaz ni garancija da svi oni ljudi koji dijele istu kulturu, govore istim jezikom, istom bogu se klanjaju, imaju i isti genski materijal, to jest, da postoji korelacija između kulturnih i bioloških karakteristika ljudi.

Svjestan ozbiljnosti ovog posljednjeg pitanja, van den Berghe ističe da se etnocentrizam razvio tokom evolucije duge milione, ili barem stotine hiljada godina kao produžetak ili nastavak žrtvovanja za srodnike. Nije navodno toliko bitna činjenica da je žrtovanje za srodnike ponekada bilo više pretpostavljeno nego realno. Važno je da su "srodnici bili dovoljno često realni, to jest stvarno srodnički bliski, da bi postali osnova onih moćnih osjećanja koje zovemo nacionalizam, tribalizam, rasizam, etnocentrizam".

Šta to praktički znaci? Žrtvovanje za srodnike, za ljude sa istim genskim materijalom, bilo je, u davna vremena, kada su ljudi, kako se pretpostavlja, živjeli u većim grupama (super-porodicama, klanovima) biološki opravdano, opravdano u svjetlu biološko-evolucionog imperativa da se isti geni umnožavaju i šire, da im se produžava život. Tada i utoliko nepotističko ponašanje imalo je smisla, jer je doista rezultiralo umnožavanjem i produžavanjem iste genske osnove. Onoga časa, međutim, kada su te, uslovno rečeno, prvobitne grupe počele da se umnožavaju, a njihovi članovi uzajamno miješaju, a to se desilo poodavno,

vjerovanje članova novih zajednica da potiču od istog pretka, i da su, shodno tome, krvno srodni postalo je prevashodno stvar mita, mitska predstava u službi održavanja grupne kohezije. Tada je prestao da važi biološko-evolucioni smisao tribalističkog ponašanja. A pogotovo kasnijeg etnonacionalističkog ponašanja.

Da li se u ovom održavanju jednog istog tipa ponašanja, uz iščezavanje onoga što ga je izvorno motivisalo, radi o onome što je čuveni psiholog Gordon Allport nazvao funkcionalna autonomija motiva? Nekada su ljudi ubijali divlje životinje da bi došli do hrane za život. Danas, idu u lov uživanja radi, pri čemu je obezbjeđivanje hrane za život posljednje o čemu misle.

Da li se vjerovanje u zajedničkog pretka ili zajedničke pretke tako brižljivo održava i njeguje među pripadnicima iste etničke (etnonacionalne) grupe zato što njihove navodno jedinstvene kulturne osobine nemaju i ne mogu da imaju onu neumitnost, nesumnjivost, nedodirljivost, maltene onostranost, koja važi za biološke datosti? Nije li kulturna osobenost članova jedne etničke ili etnonacionalne grupe ipak nešto arbitrarno, stvar procjene, subjektivnog suda, a manje nešto što je objektivno dato, to je izvan svake sumnje, pa je bilo potrebno pozvati u pomoć biološko, odnosno ne dozvoliti da ono iščezne kao razlog dizanja u nebesa "naših" i omalovažavanja, pa i istrebljivanja "onih drugih". Ma koliko, naime, etnonacionalisti, danas, u središte svoje argumentacije stavljaju odbranu vlastitog kulturnog idioma, vjerovanje u zajedničkog pretka, a to znači i u uzajamnu krvnu povezanost svih članova etnonacionalne grupe jedan je od onih mitova koga se etnonacionalisti najteže odriču.

Konačno, na biološku utemeljenost odnosno smisao etnonacionalističkog ponašanja može se gledati i iz nešto

drugačijeg aspekta od onog koji je blizak socijalnim biolozima. Koliko god, naime, – pod pretpostavkom da su članovi grupe srodnički (krvno) povezani –, zvuči uvjerljivo ideja da tribalističko ponašanje, bezgranično žrtvovanje za "moje" ishodi širenjem grupe, preživljavanjem njenih članova, onih koji su "moje" gore list, toliko je istinito i to da tribalističko, etnonacionalističko ponašanje pripadnika jedne zajednice, prije nego kasnije, ugrožava tu istu zajednicu kao cjelinu, dovodi u opasnost njeno biološko, fizičko postojanje. Tako nas barem uči istorijsko iskustvo. Zajednice sa najvećim brojem ekstremnih altruista, koji se još nazivaju heroji, nisu i zajednice sa najviše izvjesnom budućnošću.

DA LI SU ETNONACIONALISTI NORMALNI

Ponašanje nacionalista, posebno njihova argumentacija i isključivost izazivaju kod onih kojima su tuđi etnonacionalistički stavovi i vjerovanja, najblaže rečeno, čuđenje. Čuđenje je tim veće ako je do nacionalističkog obrata kod nekog čovjeka došlo – kao što je to često slučaj – iznenada, takoreći preko noći. Kada pak pocnu fizički obračuni i ratni sukobi širih razmjera inspirisani etnonacionalizmom, onda krajnje militantno, a nerijetko i zločinačko ponašanje etnonacionalista dosta često izaziva pitanje: da li su ti ljudi duševno zdravi, ili kako se to obično kaže, da li su normalni?

Mada etnonacionalistički ponašajni obrazac i način rezonovanja, spolja gledano, ima neke sličnosti sa (psiho)patološkim, etnonacionalisti, recimo to odmah, nisu duševno poremećeni ljudi. Ova konstatacija odnosi se prvenstveno na ono ponašanje, način mišljenja i osjećanja koji, u vrijeme epidemijskog nacionalizma, dijeli veliki, pa i najveći broj ljudi u jednoj zajednici, Riječ je, znači, o ponašajnom obrascu koji, u nacionalistička vremena, postaje opšteraširen, i kojim se ili u kome se etnonacionalizam zapravo i iskazuje. Neophodno je razgraničiti ovaj tip etnonacionalističkog ponašanja od ponašanja endemijskih etnonacionalista, ljudi koji maltene cijelog života zagovaraju nacionalističke stavove i vjerovanja, drugim riječima, i onda kada takvi pogledi nisu socijalna norma, poželjan oblik društvenog ponašanja. Socijalni značaj imaju samo ili, tačnije kazano, prvenstveno epidemijski nacionalisti, jer je etnona-

cionalizam tek kada poprimi dimenzije masovnog socijalnog pokreta kadar je da utiče na društvena zbivanja, da mijenja društvenu stvarnost. Izvan etnonacionalizma kao kolektivnog fenomena nema značajnog etnonacionalizma.

Prema tome, kada se razmatra da li su etnonacionalisti duševno normalni, onda se zapravo pita da li se može smatrati duševno neporemećenim ponašanje, način mišljenja i osjećanja ljudi koji prolazno, u jednom kraćem periodu života, ispoljavaju etnonacionalističke stavove i vjerovanja, i to zajedno sa najvećim dijelom pripadnika zajednice.

Upravo to što se ovdje radi o kolektivnom fenomenu, o specifičnom vidu ponašanja, mišljenja i osjećanja koji nije ograničen na pojedinačnu egzistenciju već se prepoznaje kao zajednički velikom, pa čak i najvećem broju ljudi u društvu, ne dopušta nam da u njemu vidimo psihopatološku manifestaciju. Kolektivni karakter etnonacionalizma nije, dakako, jedini, ali je sigurno jedan od osnovnih, ako ne i najveći razlog zašto se na etnonacionaliste ne može gledati kao na duševno poremećene ljude. Duševno poremećeno je povezano sa individualnom egzistencijom, i izvan nje naprosto ne postoji.

Najbolji način da se shvati koliko je velika razlika između kolektivnog navodno patološkog ponašanja, kakav je, na primjer, etnonacionalizam, i individualnog patološkog zbivanja, odnosno duševno poremećenog čovjeka jeste da se uporede njihove osnovne karakteristike.

Bilo koji oblik kolektivnog ponašanja uslovljavaju određene socijalne okolnosti i procesi koji su prepoznatljivi, koji srazmjerno lako mogu da se utvrde. Socijalna bijeda širokih razmjera; sveopšte osjećanje nesigurnosti, iščekivanja, beznađa, straha; vještački izazvano ili utemeljno uvjerenje ljudi da im prijeti neposredna, bliska opasnost od neke teške zarazne bolesti, od Božje kazne, od nadze-

maljaca, od pripadnika druge zajednice (na primjer, drugog etnonacionalnog kolektiva), pojava vođe sa harizmatskim crtama koji ukazuje na put spasenja, izbavljenja iz trenutno teško podnošljivog stanja – sve su to okolnosti koje stvaraju povoljan teren za širenje jednog jedinstvenog ponašajnog obrasca među većinom žitelja zajednice, za njihovo učešće u "zajedničkom mjestu opšteg". Rečene okolnosti sâme po sebi, dakle, bez učešća drugih – bioloških, individualno-psiholoskih, itd. – činilaca stvaraju neku vrstu kolektivne sklonosti za pojavu ponašajnog obrasca zajedničkog većini pripadnika zajednice. Sa druge strane, te iste okolnosti, i odgovarajuće stanje "kolektivnog duha" nisu osnova na kojoj izrasta individualni duševni poremećaj. Individualna psihopatologija rađa se na terenu koji više-manje istovremeno i jednako uobličavaju i biološki i psihološki i socijalni elementi nečije egzistencije. Karakter dinamičke povezanosti tih elemenata mahom nam je nejasan, a po pravilu različit od jednog do drugog čovjeka.

Ako najveći broj članova jedne zajednice ima neka zajednička svojstva, kao, na primjer, isto etničko porijeklo, istu vjeru, isti ili sličan sistem vjerovanja i vrijednosti, zajedničku istoriju, kolektivnu memoriju, itd. onda to pomaže da se, kada se steknu naprijed navedene socijalne okolnosti, brže i lakše formira kolektivna predispozicija za pojavu uniformnog oblika rezonovanja, ponašanja i osjećanja među članovima zajednice. Isti efekat ima i to ako većina članova zajednice dobija obavještenja o društveno relevantnim zbivanjima iz jednog te istog izvora čime se ne samo ujednacuju njihovi pogledi, pa, u krajnjoj liniji, i osjećanja, već i olakšava njihova međusobna komunikacija. Oni se sve manje, ako uopšte međusobno spore, jer su im gotovo istovetni pogledi o važnim aspektima njihovog svakodnevnog života, ali i grupe kojoj pripadaju. Svi ovi

momenti koji pogoduju stvaranju predispozicije među članovima zajednice za uobličavanje zajedničkog, u najširem smislu, ponašajnog obrasca nemaju praktički nikakav uticaj na individualne psihopatološke manifestacije, najmanje na stvaranje uslova za njihovu pojavu.

Pošto je etnonacionalizam kolektivni fenomen, njegovi akteri veoma naliče jedan drugom, i po ponašanju, i po idejama koje zastupaju, i po argumentaciji kojom se služe. To ni izdaleka nije slučaj sa individualnim psihopatološkim manifestacijama. Duševno poremećeni ljudi, čak i onda kada boluju od istog poremećaja, veoma se razlikuju. Kratko rečeno, psihopatološki izraz se razlikuje od čovjeka do čovjeka.

Kakav je efekat bilo kojeg oblika kolektivnog ponašanja – sljedeće je pitanje – na pripadajuću grupu, kolektiv? On grupu homogenizuje. Duševno poremećeno ponašanje, pak, narušava koheziju grupe zato što je socijalno aberantno, zato što odudara od socijalno očekivanog oblika ponašanja, ali još više zato što predstavlja nerazuman i nerazumljiv vid ponašanja, i utoliko se uobičajenim mjerama, prije svega primjenom principa nagrade i kazne ne može "dovesti u red", saobraziti društvenom prosjeku.

Da li se protagonisti bilo kojeg oblika kolektivnog ponašanja žale na njega, to jest, da li žele da ga se oslobode, jer im on na ovaj ili onaj način smeta, ometa ih u svakidašnjem životu, u obavljanju posla? Ne, praktički nikada. Nisam sreo niti jednog etnonacionalistu koji se žalio da se ne osjeća dobro zato što je etnonacionalista, i(ili) koji se raspitivao ima li načina da mu se pomogne da prestane biti etnonacionalista. Duševno poremećeni ljudi, sa druge strane, itekako se žale i traže pomoć. Žale se da ne mogu da spavaju, da su izgubili volju za život, da čuju da ih neko doziva kada oko njih nema živog stvora, da su preko sva-

ke mjere napeti po cijeli dan, itd. Istini za volju, i duševno poremećeni se ne žale uvijek, i uvijek ne traže pomoć. Na primjer, kada su posve nekritični, kada im nedostaje kakav-takav uvid u njhovo stvarno stanje. Ali u ukupnoj masi duševnih bolesnika to se ipak srazmjerno rijetko dešava.

Šta može da ublaži manifestacije bilo kojeg kolektivnog oblika ponašanja, ili dovede do njegovog povlačenja? Prvenstveno nestanak onih istih socijalnih okolnosti koje su pogodovale stvaranju kolektivne spremnosti za njegovo formiranje. Kada je pak riječ o individualnoj psihopatologiji, na nju promjena opštih socijalnih okolnosti malo ili nimalo utiče. Psihičke patnje izazvane duševnim poremećajem mogu da ublaže prvenstveno ili jedino individualizovani, specifični terapijski postupci.

Konačno, jednom kada se kolektivni ponašajni obrazac povuče sa socijalne scene, kada prestane da bude dominantan vid socijalnog ponašanja, on ne ostavlja traga na njegovim dojučerašnjim akterima. Oni nastavljaju da žive kao da se ništa nije desilo, svako po malo sa sobom i na svoju stranu; kao da do prije neki dan nisu bili u vlasti jedne ideje, jednog posebnog načina gledanja na sebe i druge, koje su dijelili sa većinom članova zajednice. Sasvim je drugačije sa individualnim duševnim poremećajem. Uz malo pretjerivanja može se reći da nijedan čovjek, nakon što je zaliječen ili izliječen od duševnog poremećaja, nije isti kakav je bio kao prije nego što je poremetio. Nekada to samo on zna i osjeća, nekada njegovi najbliži, a nekada i oni koji ga tek ovlaš poznaju.

Zadržao sam se na poređenju kolektivnog i individualno psiho(patolo)loskog da bih što ubjedljivije pokazao koliko se razlikuju. Neophodno je, naime, da se povuče što je mogućno vidljivija linija razgraničenja između *lošeg* i *ludog*. Ako se to ne učini, desiće nam se da etiketiramo

kao psihički poremećene pripadnike svih onih grupa koji su, iz bilo kojeg razloga, odlučni u namjeri da unište ljude drugog etničkog porijekla, i time ćemo pomiješati duševni poremećaj, koji je, da ponovim, primarno individualni poremećaj, sa grupnim zbivanjima i mahom moralnim temama. Posljedično, psihijatrijska dijagnostika i klasifikacija, pa i sâma psihijatrija, postaće suvišni. Od toga što će psihijatrija postati nepotrebna daleko je, međutim, važnije da ako stavimo u isti koš i one ljude koji se slijepo priklanjaju vladajućim idejama, i one koji se nekritički pokoravaju nacionalnom autoritetu, a pogotovo autoritetu etnonacionalnog, i one koji slijede naloge koji dolaze od *krvi* i *tla,* i one koji imaju halucinacije, i one koji imaju sumanute ideje, rizikujemo da ih sve zajedno tretiramo na isti način, i(ili) da pokušamo da sve nabrojane pojave preveniramo manje-više istim procedurama i aktivnostima. Postupimo li tako učinićemo krivo i duševno poremecnim ljudima i onima koji učestvuju u masovnim zločinima nadahnutim etnonacionalističkim uvjerenjima.

Kada sam ispisao ovu posljednju rečenicu, vidio sam da moram da napravim određenu ogradu: neće, ipak, svi etnonacionalisti kojima su na duši životi nevinih ljudi uvijek biti nesretni ako ih se proglasi s-uma-sišavšim. Pogotovo ako se protiv njih podigne optužnica za počinjene zločine. Do mene, tako, sve više stižu glasovi kako je, posljednjih godina, jedan manji broj psihijatara u nekim državama, stvorenim nakon raspada druge Jugoslavije, sklon da proglašava nedovoljno uračunljivim ili neuračunljivim ljude koji su, inspirisani etnonacionalizmom (da li samo njim?) počinili velika nedjela, i tako ih spasava zaslužene kazne. Utoliko su ovi redovi namijenjeni i njima, ili prije svega njima.

KRATKI RAZGOVOR SA JEDNIM ETNONACIONALISTOM O DJECI IZ ETNIČKI MJEŠOVITIH BRAKOVA

Prvi sagovornik: Pitam se šta rade djeca iz etnonacionalno mješovitih brakova u ova ružna vremena? Kako se ona opredjeljuju; na čijoj su strani, strani oca ili majke?

Drugi sagovornik: Zavisi od toga kako se oni sami osjećaju. Da li se osjećaju više kod kuće u kulturi majke ili oca, pošto je etnonacionalno osjećanje prije svega stvar samopercepcije.

Prvi sagovornik: Ja mogu samo da kažem da se, od najstarijih vremena, naša djeca odgajaju u duhu tradicije i kulture njihovih očeva. Neki kažu zato sto je naša kultura patrijarhalna, i obično pod tim misle nešto loše. Ja lično smatram da je naša kultura dobra, bolja od mnogih drugih kultura koje su danas u modi. I ne samo zato što je naša. Zvali je patrijarhalnom ili nekako drugačije.

Drugi sagovornik: U patrijarhalnim kulturama otac je glavna figura, u vođenju porodičnih poslova, u odgoju djece itd. To je, međutim, danas u svijetu sve manje slučaj jer žene imaju sve veću ulogu u društvu uopšte, pa i u vođenju porodičnih poslova. Utoliko su patrijarhalne kulture nesavremene, da ne kažem mimo vremena. Konačno, bez obzira na vladajući tip kulture, majke su bliže djeci u njihovom ranom razvojnom periodu, i tako mogu da više nego očevi prenose na djecu običaje, navike, jezik itd. svoje etnonacionalne grupe.

Prvi sagovornik: U tom slučaju, to jest, ako, kao što tvrdite, oba roditelja podjednako učestvuju u vaspitavanju djeteta, u njegovom uvođenju u društvo, onda će, koliko se ja razumijem u odgoj djece, veći uticaj na dijete imati roditelj koji ima jaču ličnost. Uostalom, pogledajte bilo koju grupu. Svugdje se osobe sa jakom ličnošću nametnu drugima, i služe im za ugled. Ne vidim zašto bi sa porodicom bio drugi slučaj. A koliko je meni poznato, – dopuštam da vi to možda i ne znate – ljudi našeg roda imaju posebno jake ličnosti.

ZAŠTO SU ETNONACIONALISTI AGRESIVNI

Sâm pomen riječi etnonacionalizam budi u ljudima predstave nasilja, pljačke, zagriženosti, sukoba, netolerantnosti. Da li etnonacionalizam doista mora da bude militantan, da vodi okršajima, i to ne samo između rivalskih etnonacionalnih grupa nego i unutar one etnonacionalne zajednice u kojoj vlada duh etnonacionalizma? Odgovor je potvrdan, a evo i zašto.

No prije nego što obrazložim potvrdan odgovor na postavljeno pitanje podsjetio bih na razliku između agresivnosti i agresije. Agresivnost označava agresivni potencijal, dakle, to koliko u nekom čovjeku ima želje, potrebe, impulsa da djeluje agresivno. Agresija je pak ispoljena agresivnost, agresivnost pretočena u neku konkretnu akciju, aktivnost.

Etnonacionalizam povećava agresivnost u ljudima, njihov agresivni potencijal. On takođe pospješuje agresiju. Drugim riječima, ljudi čije su srce i glavu osvojili etnonacionalistički stavovi i vjerovanja su spremniji od onih ljudi kojima nije blizak duh etnonacionalizma da se agresivno ponašaju; uz to, oni se i faktički ponašaju agresivnije od onih ljudi koji nisu etnonacionalisti.

Nema etnonacionalističkih osjećanja i pogleda bez nezadovoljstva ljudi stanjem u kojem se nalazi ekonomija njihove etnonacionalne grupe, nezadovoljstva količinom slobode kojom raspolažu, pravima kojima mogu da se koriste, nezadovoljstva budućnošću koja čeka njih sâme, ali i njihovu djecu, i djecu njihove djece – ako se ništa ne pro-

mijeni, ako sve ostane onako kako je sada. Naravno, mali je, izuzetno je mali broj ljudi koji bi, upitani, spremno odgovorili da su posve zadovoljni ne samo sobom, već i ekonomskim stanjem, stanjem ljudskih prava, stepenom razvoja demokratije, itd. u sredini u kojoj žive. Nezadovoljstvo, međutim, neminovno postane i veće i usmjereno kada vam neko kaže da postoji sasvim konkretan krivac za ne baš mnogo zavidno stanje i vas samih i vaše etnonacionalne zajednice. Sve do tog trenutka vi ste pomalo neodređeno nezadovoljni, i mirite se i ne mirite se sa postojećim stanjem, i prihvatate ga i ne prihvatate, i smatrate da bi ga trebalo poboljšati, i niste baš sigurni kako bi se to moglo izvesti, šta bi trebalo da se konkretno uradi da sutra bude bolje od danas.

Kada vam, međutim, ljudi vašeg roda, a kojima ste, uz to, mahom skloni da vjerujete, stanu da ponavljaju putem sredstava javnog informisanja kako postoji sasvim konkretan razlog – a to je rivalska etnonacionalna grupa – zašto vi i vaši sunarodnici, kratko rečeno, ne živite bolje, onda vaše nezadovoljstvo, a time i agresivnost značajno porastu. Tada, jednostavno, postane prepoznatljiv, vidljiv razlog vaših nedaća, oskudice, relativne neslobode, i samim tim, vi dobijate konkretan razlog da budete nezadovoljni. Vi, sada, znate zašto ste nezadovoljni. Nezadovoljni ste zato što vas i vaše sunarodnike ljudi drugog roda ometaju da živite kako biste mogli da živite; nezadovoljni ste i zato što se nešto ne učini da se spriječe, osujete, onesposobe krivci i za vaše nezadovoljavajuće stanje, i za vaše sljedstveno nezadovoljstvo. A to je upravo ono što će vam, kao sljedeće, da saopšte etnonacionalne vođe, u čemu će da vas pouče: valja "nam" svima – reći će – učiniti sve što je u "našoj" moći, i to što prije to bolje, da se pripadnici rivalske etnonacionalne grupe onemoguće u njihovom, za "nas"

pogubnom, djelovanju, valja ih odstraniti iz "naše" sredine, izolovati ih, prokazati ih, staviti na stub srama. Tako porast etnonacionalizma prati porast agresivnog potencijala u ljudima, ali i porast njihove agresije, usmjerene na pripadnike rivalske etnonacionalne zajednice.

Dopunski podsticaj i agresivnosti i agresiji etnonacionalista daje veličanje onih pojedinaca koji su se pokazali posebno efikasni u "ućutkivanju" pripadnika rivalske nacionalne grupe, u uništavanju i njih i njihove imovine, što bi trebalo da predstavlja zasluženu kaznu za sve ono zlo što su "nam" učinili u prošlosti, i što bi, izvjesno je, nastavili da čine da u tome pravovremeno nisu onemogućeni. Višestruke ubice, ljudi koji teško kontrolišu svoje agresivne impulse, sadisti, prestupnici najrazličitije vrste, tako, u vrijeme etnonacionalizma, postaju ljudi za ugled. Biti kao oni, približiti im se ponašanjem, načinom rezonovanja, ophođenja – znači biti pravi pripadnik svoga roda, u službi zaštite i razvoja vlastitog etnonacionalnog kolektiva. Uzor postaju ljudi koji teško kontrolišu nagone, koji gotovo da ne znaju šta to znači biti u dilemi, koji nemaju ni najmanje sumnje u pogledu ispravnosti posla kojem su posvećeni: maltretiranje, mučenje, ubijanje ljudi rivalske etnonacionalne grupe, njihovo protjerivanje, uništavanje tragova njihovog postojanja na određenoj teritoriji. Time što se ugledaju na ovakve "autentične branitelje" etnonacionalnih interesa, ljudi postaju i agresivniji i neuporedivo skloniji agresiji nego u neka druga vremena, u kojima na javnoj sceni figuriraju neki drugi i drugačiji modeli identifikacije.

Jednom kada se rivalska etnonacionalna grupa proglasi najvećom smetnjom za "naš" razvoj i slobodu, a time i agresivnost ljudi (ma kakvog da je porijekla), i njihova agresija usmjeri na pripadnike te konkretne etnonacional-

ne skupine, sve aktivnosti potonjih tumače se kao zlonamjerni, kao upravljeni na "nas", na potkopavanje "naše" ekonomske moći, omalovažavanje "naše" kulture, skrnavljenje "naših" svetinja, ometanje slobodnog izraza "našeg" etnonacionalnog bića. Ma šta da poduzme rivalska etnonacionalna grupa, u to će se učitati još jedan "njihov" pokušaj da, posredno ili neposredno, ugroze ljude "našeg" roda, umanje im prava, osujete njihov razvoj, dovedu ih u (još više) podređen položaj. Na taj način, pored vise-manje uobičajenih izvora nezadovoljstva i prateće agresivnosti, koji su dio života svakidašnjeg, u vrijeme etnonacionalizma, pojavljuju se novi, brojni i ni malo nevažni izvori dopunskog nezadovoljstva, bijesa, ljutnje, želje za "uzvraćanjem istom mjerom", koji značajno povećavaju agresivni potencijal ljudi, čineći ih više sklonim da agresivno djeluju i reaguju.

Omalovažavanje druge, to jest, "protivničke" etnonacionalne grupe u temeljima je svakog etnonacionalističkog pokreta, svake etnonacionalističke ideologije. David Archard je, 1995. godine, umjesno primijetio: "Nacija može da bude samo zajednica koja je ujedinjena zajedničkom zabludom u pogledu njenog porijekla, i zajedničkom antipatijom prema njenim susjedima." Precjenjivanje osobina ljudi vlastitog roda i potcjenjivanje ljudi "rivalske" etnonacionalne grupe je osovina na kojoj počiva cijeli etnonacionalistički diskurs, cijeli, rekao bih, etnonacionalistički pogled na svijet. Stoga je zalog tolerantnosti, dobrosusjedskih odnosa, uspješne saradnje među narodima kolika-tolika ravnoteža između toga kako se vidi vlastiti narod i kako se gleda na drugi narod. U vrijeme etnonacionalizma, taj idealno-tipski ravnotežni položaj drastično je narušen: bez izuzetka glorifikuje se vlastita etnonacionalna zajednica, njena prošlost, njena dostignuća, osobine, crte tako-

zvanog (etno)nacionalnog karaktera, apsolutno sve – od nacionalne kuhinje do nacionalne književnosti. Religija, pak, kultura, prošlost, karakteristike takozvanog etnonacionalnog karaktera rivalske etnonacionalne grupe – treba li reći – krajnje se negativno vrednuju. Najkraće rečeno, ništa pozitivno nema i ne može biti kod pripadnika "rivalskog" etnonacionalnog kolektiva, ""Nacionalizam je", piše Isaiah Berlin (1990), "vjerovanje u jedinstvenu misiju jedne nacije, za koju se smatra da je po prirodi stvari superiorna u odnosu na ciljeve i karakteristike bilo čega što je izvan nje; tako da ako dođe do sukoba između moje nacije i drugih ljudi, ja sam obavezan da se borim za moju naciju bez obzira koju će cijenu platiti ljudi druge nacionalnosti; i ako se ovi potonji suprotstave, ako pruže otpor, to je upravo ono što se može da očekuje od ljudi koji su odgojeni u duhu jedne inferiorne kulture, koje su vaspitale inferiorne osobe, i koji ne mogu *ex hypothesi* da razumiju ideale koji pokreću moju naciju i mene."

Karakteristično je da, objektivno gledajući, razlike među sukobljenim etnonacionalnim grupama nisu ni velike ni značajne. Najčešće, slučaj je posve suprotan: posrijedi su mahom manje razlike, u svakom slučaju razlike koje ne mogu biti smetnja dobrosusjedskim odnosima i dobroj saradnji. Male razlike same po sebi ne mogu da budu opravdanje niti razlog za neprijateljstvo, još manje za nastojanje da se unište pripadnici druge etnonacionalne grupe, da se potpuno protjeraju sa odredene teritorije, što upravo, vrlo često, čine ljudi nošeni etnonacionalističkim strastima. Male razlike, stoga, treba pretvoriti u velike. I to je upravo ono što čine etnonacionalisti. Kako postižu svoj cilj? Uz pomoć mržnje. Mržnja zasljepljuje, ona uništava kritičnost. Čovjek obuzet mržnjom vidi i čuje samo ono što opravdava njegovu mržnju, što joj daje novi zamah i po-

tvrđuje ispravnost njenog usmjerenja. Kada je na nekoga, iz bilo kojeg razloga, bijesan, čovjek u ponašanju tog drugog čovjeka, u njegovim pokretima, namjerama, njegovim ranijim postupcima, njegovim stvarnim ili tek samo pretpostavljenim planovima, stalno nalazi nove razloge za svoja agresivna osjećanja. Mržnja, kao i agresivnost, sâma se sobom hrani. Objektivno gledajući, male razlike između dva čovjeka, ili između dva naroda, mržnjom se pretvaraju u ogromne, nepremostive. Mržnja ne izrasta iz razlika, ona ih stvara. Ne mrzi se sebi slično već od sebe različito.

Nisu, međutim, posredi samo razlike, razlike po *sebi*. Kao što dobro primjećuje Michael Ignatieff (1998), "razlike ***kao razlike*** i nisu toliko važne; one postaju, međutim, istinske važne kada su izvor privilegije, ili opravdanje za ugnjetavanje drugoga". A to se upravo dešava sa razlikama među etnonacionalnim grupama, koje su, te razlike, proizvod etnonacionalističkog diskursa, etnonacionalističke potrebe za razlikama. Razlike između "naše" i "rivalske" etnonacionalne grupe su takve – rezonuju etnonacionalisti – da ne samo da isključuju bilo kakav oblik zajedničkog života, već uveliko opravdavaju "naša" nastojanja da što dalje to bolje odstranimo pripadnike druge etnonacionalne grupe, da ih na različite načine eliminišemo, ili ih "jednostavno" prisilimo da prihvate "našu" kulturu, vjeru, običaje. Podtekst je više nego jasan. "Naša" kultura, "naš" pogled na svijet, "naše" navike i sklonosti su superiorni, više vrijedni, vrijedni čuvanja i širenja. To isto se ne može reći za "rivalsku" etnonacionalnu grupu, njenu kulturu, navike i običaje njenih članova.

Konačno, ne bi trebalo zaboraviti na još jedan važan izvor porasta i agresivnosti i agresije u vrijeme etnonacionalističko. Kada etnonacionalističko ponašanje, način mišljenja i osjećanja postanu socijalni standard, agresivnost i agre-

sija ljudi nije okrenuta samo na "rivalsku" etnonacionalnu grupu nego i na one pripadnike vlastitog etnonacionalnog kolektiva koji, iz bilo kojeg razloga, odudaraju od važeće socijalne norme ili joj se čak otvoreno suprotstavljaju. Sve što realno ili potencijalno razlikuje pojedinca od njegovog etnonacionalnog kolektiva meta je agresivnosti i agresije etnonacionalista, i mora da se što prije i potpunije eliminiše.

Kratko rečeno, u vrijeme etnonacionalizma, ljudi koji su po prirodi neskloni agresivnosti postaju agresivni, oni pak kojima nije bilo tuđe nasilje svake vrste postaju još agresivniji i bezobzirniji. Ivo Andrić to jedinstveno vrijeme sažeto opisuje sljedećim riječima; "Ljudi su se podelili na progonjene i na one koji progone. Ona gladna životinja koja živi u čoveku i ne sme da se pojavi dok se ne uklone prepreke dobrih običaja i zakona, sad je oslobođena. Kao što se često u ljudskoj povesnici dešava, prećutno su dopušteni nasilje i pljačka, pa i ubijanje, pod uslovom da se vrši u ime viših interesa, pod utvrđenim parolama, nad ograničenim brojem ljudi, određenog imena i ubeđenja. Čovek čista duha i otvorenih očiju, koji je tada živeo, mogao je da vidi kako se vrši to čudo i kako se celo jedno društvo preobražava u jednom danu."

Andrić, I. (1976) Na Drini ćuprija. U: *Sabrana dela Ive Andrića.* Knjiga I. Beograd.: Prosveta.

Archard, D. (1995) Myths, lies, and historical truth: a defence of nationalism. *Political Studies* 43:472-81.

Berlin, I. (1990) The crooked timber of humanity. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Ignatieff, M. (1998) The warrior's honor. Ethnic war and modern consciousness. London: Chato and Windus.

ETNIČKI STEREOTIPI U NAPISIMA HRVATSKIH I SRPSKIH PSIHIJATARA

Učešće psihijatara u posljednjem sukobu na Balkanu može se posmatrati iz više uglova: psihijatri kao nacionalni lideri (Radovan Karadžić, Jovan Rašković); psihijatri kao istaknuti članovi vodećih političkih stranaka (Slavica Đukić-Dejanović, Aleksandar Tasković); nespremnost psihijatara – u multikulturnom okruženju, a u vrijeme rastućeg etnonacionalizma – da ukažu na sve izrazitiju sklonost pacijenata da se za pomoć obraćaju psihijatrima sa kojima dijele isto etničko porijeklo, i tako dalje. Napisi hrvatskih i srpskih psihijatara u kojima oni analiziraju nacionalni karakter Hrvata i Srba nije najmanje važan i najmanje zanimljiv aspekt učešća psihijatara u, etnonacionalizmom nadahnutom, sukobu između njihova dva naroda. Tim prije što su autori ovih napisa među najistaknutijim predstavnicima svoje struke, i što su napisi nastali u periodu između 1991. i 1999. godine.

Psihijatri se srazmjerno rijetko bave analizom i opisom nacionalnog karaktera. Tom poslu više su posvećeni socijalni psiholozi i antropolozi. Tu i tamo, psihijatri se pojavljuju kao članovi istraživačkih timova čiji je zadatak da identifikuju i prouče nacionalni karakter neke etnonacionalne grupe, i eventualno potraže objašnjenje u istorijskim, političkim, ekonomskim i nekim drugim okolnostima za navodno socijalno upadljive crte nacionalnog karaktera određenog naroda, ili naprosto za one crte nacionalnog karaktera jednog naroda ili jedne etničke grupe koje oni koji iniciraju i finansiraju takva istraživanja sma-

traju posebno značajnim. Istini za volju, u vrijeme etnonacionalističko, i psihijatri su znali da se prihvate posla analize nacionalnih karakteristika suparničke ili protivničke grupe, kao što je to na primjer, učinio Richard Brickner u radu " TheGerman cultural paranoid trend", 1942. godine, pronalazeći paranoidne crte u nacionalnom karakteru njemačkog naroda (megalomanija, sumnjičavost, osjećanje progonjenosti, sklonost korištenju projektivnog mehanizma, svijest o posebnoj misiji, itd.), ili Kenneth Appel koji je u radu "Nationalism and sovereignty: a psyhiatric view", objavljenom 1945. godine, najprije utvrdio postojanje određenih paralela između tipova mišljenja pojedinaca i cijelih naroda, koji (ti oblici mišljenja) vode ratnom sukobu, a zatim, i za narode i za pojedince, kobne posljedice izolacionizma, i starih, tradicionalnih, tribalnih ideja o tome šta je suverenitet.

Zanimanje za nacionalni karakter neprijatelja, prije svega, ali, u manjoj mjeri, i pripadnika vlastite etnonacionalne grupe raste u doba sukoba među grupama. Kratko rečeno, u nacionalnom karakteru neprijatelja, što će reći suparničke etnonacionalne grupe, traži se odgovor, ili barem dio odgovora na pitanje – zašto je došlo do sukoba, ili zašto se neprijatelj ponaša tako kako se ponaša.

S druge strane, sasvim očekivano, svaki sukob, a ratni posebno, veoma značajno utiče na razvoj antagonističkih stavova među grupama u sukobu, sa neminovnim učitavanjem isključivo ili mahom loših crta u nacionalni karakter neprijatelja i uljepšavanjem slike "nas samih". Svaki ozbiljan sukob među grupama dotadašnje vrijednosno neutralne stavove članova svake od grupa jednih prema drugima pretvara u negativne stavove, a postojeće, manifestno ili latentno, negativne stavove čini još negativnijim. Tako su, na primjer, stereotipi Amerikanaca o Nijemcima i Ja-

pancima postali značajno negativniji u toku i neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Istu sudbinu su doživjeli stereotipi Indijaca o Kinezima u vrijeme pogoršanja odnosa između ove dvije zemlje 1959. godine.

Frederick Hertz, pišući, 1947. godine, o ratu i nacionalnom karakteru, ističe da su tokom oba svjetska rata obje strane obilato koristile argument da je neprijatelj započeo sukob pod pritiskom pervertiranog nacionalnog karaktera.

Etnocentrizam i etnonacionalizam igrali su značajnu ulogu u podsticanju rata na prostorima druge Jugoslavije, posebno sukoba između Hrvata i Srba. Ti sukobi neminovno su se odrazili na sliku Srba i Hrvata jednih o drugima. Napisi hrvatskih i srpskih psihijatara, objavljeni u periodu između 1991. i 1999. godine, koji su u cjelini ili u manjini posvećeni opisu nacionalnog karaktera Srba odnosno Hrvata dobrano potvrđuju tačnost ove posljednje tvrdnje,

Da bi se bolje razumjeli napisi koji su ovdje predmet naše pažnje dobro ih je posmatrati u širem kontekstu etnocentrizma, etničkih stereotipa i nacionalnog karaktera.

Etnocentrizam, etnički stereotipi i nacionalni karakter

Na samom početku ovoga vijeka, tačnije 1906. godine, William Graham Sumner je odredio etnocentrizam kao "ono stanovište po kojem je vlastita grupa središte svega, a sve druge grupe se samjeravaju u odnosu na nju". (...) "Svaka grupa", piše Sumner, "je tašta i ponosna na sebe, diči se time što je superiorna, veliča svoje vrline, i s prezirom gleda na strance. Svaka grupa misli da su jedino njeni običaji pravi, i ako prihvata da druge grupe imaju drugačije običaje, na njih gleda potcjenjivački. (...) Najvažnije je da etnocentrizam vodi pretjerivanju i uveličavanju svega sto je

svojstveno toj određenoj grupi i što je razlikuje od drugih grupa. Stoga, etnocentrizam ojačava specifičnosti grupe."

U širem smislu, etnocentrizam podrazumijeva snažnu vezanost ljudi za njihovu etničku grupu, pri čemu simboli drugih grupa i njihove vrijednosti postaju predmetom prezira pa i mržnje. Nacionalizam, kada se pojavio na istorijskoj sceni, zagovarao je ne samo konstituisanje jednog naroda kao političke zajednice, i to da je "nacija krajnji objekat političke privrženosti, i da bazični politički identitet svakog čovjeka potiče od njegove pripadnosti naciji" (Poole, 1993), već i promovisao ideju da nacija nacionaliste treba da dominira nad ostalim nacijama, i da je dobar broj osobina njegovih sunarodnika više vrijedan hvale od odgovarajućih osobina pripadnika drugih etnonacionalnih zajednica. Ova posljednja ideja je još više izražena u etnonacionalizmu, kao kolektivističko-autoritarnom obliku nacionalizma.

Brojne su teorije koje pokušavaju da objasne porijeklo i dinamiku etnocentrizma odnosno etnonacionalizma. Pomenuću samo one najznačajnije: sociobiološka teorija; teorija o autoritarnoj ličnosti, teorija o frustraciji i agresiji; teorija o grupnoj solidarnosti; teorija o socijalnom identitetu.

Pošto ću niže u tekstu razmatrati etničke stereotipe, ovdje ću se pažnjom zadržati na, za etnocentrizam bitnom, sindromu *ljubav prema unutra – mržnja prema spolja* i, u najkraćem, osvijetliti ga iz socijalno-psihološkog ugla.

Urođen ili stečen, grupni mentalitet ili potreba za pripadanjem jedna je od najmoćnijih pokretačkih snaga u čovjeku. Ona podstiče čovjeka na brojne aktivnosti, čije se pravo značenje može da odgonetne tek uz pomoć grupnog mentaliteta kao neke vrste heurističkog principa. Drugačije rečeno, u specifičnosti grupnog mentaliteta leži odgovor na mnoga pitanja koja iskrsavaju kada čovjek počne da promišlja etnocentrizam, njegovo značenje za pojedinca i grupu.

U razmatranju uloge koju grupni mentalitet igra u razvoju i održavanju etnocentričkih stavova i vjerovanja ne bi trebalo gubiti iz vida da je ljudsko biće socijalna životinja ne toliko po tome što se druži sa svim ljudima bez razlika već po tome što posebno voli da se druži sa određenom grupnom ljudi. "Izgleda da čovjek", ističe Carlton Hayes (1968), "prirodno osjeća da pripada jednoj posebnoj grupi i prema njoj pokazuje izrazitu lojalnost".

Stoga je neosnovano vjerovati da se sklonost ljudi da jedni druge uništavaju, koja djelimično počiva na uvjerenju da pripadnici drugih (etnonacionalnih) grupa pripadaju drugoj vrsti, može iskorijeniti time što će ljudi početi da vjeruju da svi zajedno pripadaju jednoj velikoj jedinstvenoj grupi – čovječanstvu. Baš zato što je lojalnost jednoj posebnoj grupi, daleko manjoj od čovječanstva, jedna od bitnih karakteristika ljudskog bića, teško, vrlo teško se biološka činjenica koja kaže da svi ljudi pripadaju jednoj vrsti može da preobrazi u političku i psihološku realnost. Uz malo pretjerivanja moglo bi se reći da je neljudski očekivati od ljudi da se psihološki poistovjete sa čovječanstvom. Oni to praktički nikada ne čine. I ako i kada dođu u sukob interesi čovječanstva i vlastite grupe, nije teško predvidjeti koja će strana pobijediti u tom sukobu. Konačno, real psihologija uvijek je (ili bi barem trebalo da je) u dosluhu sa psihološkom realnošću.

Kakav je odnos između osjećanja grupne pripadnosti, bazičnog grupnog identiteta i etničkog odnosno nacionalnog osjećanja? "Ako je grupa mjesto i izvor ponajveće sigurnosti i zadovoljstva za pojedinca, onda su ta osjećanja najtrajnija i najjača kada grupna pripadnost poprimi formu nacionalne pripadnosti", piše McIver (1962). Istu misao izražava Julia Kristeva (1991). "Danas je, ističe ona, stranac (tuđin) definisan prije svega nacionalnošću. U svi-

jetu nacionalnih država stranac je onaj koji ne pripada "mojoj" državi, onaj koji nema istu nacionalnost kao ja".

Sklonost čovjeka da se integriše odnosno da bude integrisan slična je potrebi za pripadanjem, mada je integrativna tendencija nešto širi, obuhvatniji pojam. Integrativna tendencija – koja može da se prepozna u nekim oblicima etnocentričkih stavova i vjerovanja – odražava antropološku specifičnost i kontradiktornost: čovjek bi da je jedinstven, nedjeljiv *(in-divisible)*, neponovljiv, sâm sebi sličan, i istovremeno da prevaziđe granice individualne zatvorenosti (zatvorenosti u vlastitu individualnost). On čezne da se poistovjeti sa nekom nad-individualnom veličinom, da se s njome stopi.

Kroz istoriju, nastojeći da prevaziđu granice vlastite posebnosti, ljudi su željeli da se što više približe ili stope sa nekim nad-individualnim entitetom koji će, između ostalog, podariti značenje njihovoj pojedinačnoj egzistenciji. Taj entitet je obično bio, i dan-danas je neki socijalni *holon:* kasta, pleme, etnička grupa, nacionalna država, religiozna zajednica, kraljevstvo.

Razvoj i održavanje kohezije grupe, u konkretnom slučaju etničke odnosno nacionalne grupe, takođe ne bi trebalo zanemariti u razmatranju prirode etnocentrizma. Nema sumnje da insistiranje na izuzetnim kvalitetima članova vlastite grupe, na njihovoj dužnosti da se povinuju grupnim normama, da budu lojalni grupi, i da aktivno doprinose realizaciji njenih ciljeva razvija i pojačava koheziju grupe.

Oslanjajući se na Freud-ov *dictum* iz njegove knjige "Totem i tabu", već citirana Kristeva (1993) tvrdi da isključivanje "drugih" "ojačava identitet klana, sekte, partije, nacije", i u isto vrijeme je i "izvor zadovoljstva identifikacije ('to je ono što smo mi, stoga je ovo ono što sam *ja*') i di-

vljačkog proganjanja ('ovo mi je tuđe, stoga ga odbacujem, progonim, i uništavam')."

U kontekstu analize socijalno-psihološke osnove etnocentrizma, ključno je pitanje – da li rastuća grupna kohezija obavezno izaziva negativne, čak neprijateljske stavove prema onima koji su izvan "moje" grupe, dakle, prema članovima drugih grupa? Odgovor glasi: da, praktički bez izuzetka svako povećavanje unutargrupne kohezije praćeno je antagoniziranjem onih koji nisu članovi "moje" grupe.

Pošto postojanje druge grupe, bez obzira da li je ona realni ili tek samo potencijalni izvor opasnosti za "našu" grupu, povećava grupnu koheziju, često je teško reći šta je uzrok a šta posljedica, tačno utvrditi da li je pojačana grupna kohezija izazvala neprijateljska osjećanja prema onima izvan grupe, ili je neprijateljstvo onih izvan grupe dovelo do koheriranja grupe.

Rekao sam da je obrazac *prijateljstvo prema unutra–neprijateljstvo prema spolja* u samoj osnovi etnocentričkog pogleda na svijet. Ovaj obrazac nije, međutim, svojstven samo etnocentrizmu. On je zajednički elemenat psihologije svih velikih grupa. Etnocentrizam računa sa ovom karakteristikom psihologije grupe, oslanja se na nju, i obilato je eksploatiše.

Što se tiče etničkih stereotipa, oni su neutemeljni, neosnovani stavovi i vjerovanja jedne etno-nacionalne grupe o jednoj ili više drugih etno-nacionalnih grupa odnosno o njihovih predstavnicima. Etnički stereotipi imaju iste karakteristike i služe istim svrhama kao i ostale vrste stereotipa. Oni su po pravilu grupni, i odnose se na grupu odnosno grupe. Drugim riječima, ne postoje individualni stereotipi, stereotipi koje bi imao samo jedan čovjek, kao što su izuzetno rijetki stereotipi o samo jednom čovjeku. Oni se mahom odnose na veći broj ljudi, obično na pripadnike cijele jedne

grupe. Stereotipi koriste, da tako kažem, misaone kratice; oni ovještale sudove o nekom ili nečem pretpostavljaju objektivnim, analizom potkrijepljenim zaključcima. Stereotipi su uvijek dio širih pogleda, shvatanja i vjerovanja grupe, i po pravilu odražavaju sistem stavova i vjerovanja grupe. Dalje, stereotipi su uvijek vrijednosni, evaluativni. Drugim riječima, oni nikada nisu vrijednosno neutralni.

Kakav je odnos, postavlja se, sada, pitanje između etnocentrizma, u cijelini, posebno njegove osnovne karakteristike: veličanja pripadnika svoje i unižavanja članova druge ili drugih grupa, i etničkih stereotipa?

Da bismo što jasnije koncipirali ovaj odnos poslužimo se pojmom 'predrasuda' kao nekom vrstom posredujućeg koncepta. Predrasuda je stav prema određenom objektu (pojedincu, grupi, itd.) koji ne počiva na iskustvu o predmetu predrasude i stoga se predrasuda teško može da izmijeni. Na predrasudu se može gledati kao na negativan etnički stav u mjeri u kojoj postoji velika sličnost (preklapanje) između etničke predrasude i etničkog stereotipa. Široko je prihvaćeno da osobi koja ima etničke predrasuđe etnički stereotipi služe za određene svrhe: izmedu ostalog, da racionalizuje neprijateljska osjećanja koja gaji prema određenoj etničkoj grupi (grupama).

Naravno, to nije jedina funkcija stereotipa. Prema strukturalističko-funcionalističkom konceptu, stereotipi određuju prirodu različitih socijalnih grupa, bilo unutar šireg društva ili izvan njega, i na taj način podržavaju norme o tome kakvo se ponašanje očekuje od grupa i pojedinca, i kako ih valja tretirati. Gledano iz ugla koncepta o konfliktima, stereotipi opravdavaju ili racionalizuju postojeće obrasce medjugrupnih odnosa. Konačno, na socijalnom nivou, stereotipi vrše vrijednosno-izražajnu funkciju. Time što izražava stereotipe, stereotipna uvjerenja pojedinac potvr-

đuje da je dio sistema vjerovanja koji on zastupa. Zahvaljujući pak tome što vjerovanja dijeli sa ostalim članovima grupe on sebi obezbjeđuje mjesto u grupi, članstvo u grupi. Etnički stereotipi obavljaju sve ove tri funkcije stereotipa; rekao bih čak i više nego ostale vrste stereotipa.

Na osnovu rečenog o etničkim stereotipima i njihovom odnosu prema etnocentrizmu, očigledno je da su etnički stereotipi izraz etnocentrizma. Oni su naprosto manifestacija etnocentrizma na nivou stavova i vjerovanja. Bez etnocentrizma nema etničkih stereotipa.

A da li, i kakve veze ima nacionalni (etnički) karakter i etnocentrizam odnosno etničke predrasude? Oni su međuzavisni u mjeri u kojoj etnički (nacionalni) stereotipi podrazumijevaju imputiranje određenih svojstava, određenih crta nacionalnom karakteru ovog ili onog naroda odnosno etničke zajednice.

Pri tome, višestruko je problematičan sâm pojam nacionalnog karaktera isto opterećen opterećen mnogim dilemama. Da li nacionalni karakter uopšte postoji? Da li je nacionalni karakter isto što i modalna ličnost (u smislu u kojem Ralph Linton koristi ovaj pojam), ili je on isto što i osnovna struktura ličnosti (u značenju koje Abraham Kardiner daje ovom pojmu)? Da li nacionalni karakter odgovara onim karakteristikama ličnosti koje se mogu najčešće sresti u jednom društvu, ili pak onim koje su najpoželjnije za to društvo, odnosno u tom društvu (što bi odgovaralo Fromm-ovom pojmu socijalnog karaktera)? Da li nacionalni karakter podrazumijeva relativno trajne karakteristike ličnosti (preferentne mehanizme odbrane, načine odnosa prema sebi i drugima, koncept o sebi, itd.) ili fenotipki promjenljive obrasce ponašanja i vjerovanja? Da li se nacionalni karakter može da uoči, da identifikuje samo među ljudima iste nacionalnosti odnosno istog etničkog

porijekla koji žive zajedno u istim (geografskim, kulturnim, istorijskim, socijalnim, političkim) okolnostima, ili je on srazmjerno lako uočljiv kod svih ljudi iste nacionalnosti (istog etničkog porijekla) bez obzira u kakvom socijalno- kulturnom okruženju žive, i kakvim su uticajima (bili) izloženi? Da li svi pripadnici istog naroda, ili etničke grupe imaju isti nacionalni karakter, ili on varira u zavisnosti od socio-geografske regije, socio-ekonomske klase itd.? Da li je nacionalni karakter jasno razgraničen entitet ili različiti narodi i etničke grupe imaju veliki broj istih karakteristika ličnosti tako da je vrlo teško, ako uopšte mogućno izdvojiti jednu ili vise karakteristika koje bi bile svojstvene nacionalnom karakteru samo određenog naroda? Da li postoji korelacija između obrazaca ličnosti svojstvenih jednom narodu, koji se mogu utvrditi primjenom naučnih istraživačkih metoda kao što su upitnici, projektivne tehnike, intervjui, analiza kolektivnog ponašanja, institucionalne prakse, rituala, sistema vjerovanja itd., i one slike o nacionalnom karakteru jednog naroda koje imaju njegovi pripadnici, s jedne, i pripadnici drugih nacionalno-etničkih grupa, sa druge strane? Konačno, koja slika o nacionalnom karakteru vlastitog naroda i ostalih naroda ima veći uticaj na to kako će se ljudi ponašati prema onima koji su istog roda kao i oni, i onima drugog roda: slika o nacionalnom karakteru koja je rezultat dugotrajnog, nepristrasnog istraživanja ili pak ona slika koju su uobličili politička zbivanja i interesi, istorijski, politički, ekonomski i drugi odnosi između odgovarajućih naroda odnosno država?

Teško je vjerovati da do iole značajnijih promjena u slici o nacionalnom karakteru ovog ili onog naroda mogu da dovedu naučno utemeljeni pokazatelji o tome da pripadnici određenog naroda nisu onakvi kakvim oni sami sebe vide, ali ni onakvi kakvim ih vide pripadnici drugih naro-

da. Takve promjene po pravilu izazivaju politička i ekonomska zbivanja i interesi. Kao ilustraciju tačnosti ove posljednje tvrdnje navešću promjene predstave o nacionalnom karakteru Francuza i Nijemaca koju su imali Englezi tokom samo nekoliko decenija.

"Do 1904. godine Englezi su gledali na Francuze sa podozrenjem, prezrenjem, smatrajući ih imoralnim, površnim, frivolnim. Francuska je decenijama bila njihov neprijatelj; a što se tiče morala, dovoljno je da bacite pogled na Pariz! Englezi su negdje do početka dvadestog vijeka vjerovali da su Njemci pretežno pošteni i ozbiljni, gotovo kao i sami Englezi. Tako su oni mislili. Odjednom im je rečeno da promjene vjerovanja. Poučili su ih da su Francuzi fin narod, koji nažalost mnogi ne razumiju. Pogledajte samo kako je kralj Edward volio Parižane, i oni njega. Što se pak tiče Nijemaca, oni su pokušavali da pokradu Engleze u trgovini; oni su nastojali da izgrade mornaricu koja će konkurisati britanskoj; oni su bili opasnost, i zato se na njih mora brižno motriti... Gotovo preko noći, Englezi su pokorno prihvatili nove stavove – neprijateljske prema Nijemcima, prijateljske prema Francuzima. Na obje strane započele su desetogodišnje pripreme za rat." (Fyfe, 1940)

Danas, kada uveliko jačaju integracioni procesi u Evropi, i kada se Engleska priprema da uzme ozbiljnijeg i šireg učešća u njima, nacionalni karakter Nijemaca – sva je prilika – ne prikazuje se ni izdaleka onako crnim u očima Engleza kao što je to bio slučaj u oba svjetska rata.

Teško je, čini se, ne složiti se sa mišljenjem Steve Reicher-a i saradnika (1997) da je ideja o postojanju nacionalnog karaktera i teorijski i empirijski neadekvatna. Ova u prvom redu služi određenoj ideologiji nacionalizma, i šire gledajući, predstavlja pokušaj da se složene kulturne,

ideološke i strukturalne forme objasne njihovim svođenjem na pojmove individualne psihologije.

Kakvi su Srbi i Hrvati

Pogledajmo najprije kako hrvatski i srpski psihijatri vide suštinu sukoba svoje i rivalske (oponentne) etničke zajednice; gdje se, po njima, korijeni antagonizam i žestoko neprijateljstvo između ove etnonacionalne grupe.

Prema mišljenju Eduarda Klein-a, profesora psihijatrije na Zagrebačkom sveučilištu, iznesenom u njegovom radu "Jugoslavija kao grupa"(1992), Srbi su "poznati po njihovoj ratničkoj tradiciji"; oni "njeguju kult ratnika i vojskovođa". Lider-ratnik je jezgro oko kojeg se u Srba formira grupa.

Uz to, Srbi često imaju kompleks inferiornosti prema nacionalnim grupama u zapadnom dijelu zemlje (druge Jugoslavije), što znači, prema Hrvatima i Slovencima, "jer su svjesni da imaju niži nivo civilizacije i kulture", Prema istom autoru, Srbi "pokušavaju da se oslobode toga osjećanja (inferiornosti) pomoću različitih odbrambenih mehanizama, kao što su negacija, projekcija, poricanje, ambivalencija, ali u svakom slučaju veoma često je izražena destruktivna komponenta".

U Hrvata je, pak, tvrdi Klein, kohezija njihove etnonacionalne grupe izgrađena na radu, dijalogu, pokornosti, očekivanju razumijevanja i pravde.

Miro Jakovljević, takođe profesor psihijatrije na Zagrebačkom sveučilištu, tvrdi u radu naslovljenom "Psihijatrijski pogled na rat protiv Hrvatske" (1992), da Hrvate i Srbe primarno razlikuju različite političke kulture. Srbi, smatra Jakovljević, imaju paranoičnu političku kulturu, čije su osnovne karakteristike "megalomanija, ekspanzivnost, he-

gemonija, i patološka posesivnost". Ove karakteristike su "odraz grandioznog selfa (jastva), i predstavljaju, u suštini, patološku odbranu protiv dubljeg osjećanja inferiornosti". Destruktivnost je, Jakovljević nastavlja opis Srba, takođe jedna od crta srpske paranoične političke kulture, i "odnosi se na nihilistički self /'crna rupa'/, s tim što destrukcija drugih na kraju ishodi samouništenjem." Hrvati su, pak, protagonisti političke kulture miroljubive koegzistencije. Oni su narod koji voli slobodu; civilizovan narod sa hiljadugodišnjom kulturom i tradicijom.

Otkuda različite političke kulture Srba i Hrvata? Jakovljević podvlači da kulturna tradicija Srba pripada bizantijskoj (pravoslavnoj) civilizaciji. Karakteristično je, međutim, da je u "Srba pravoslavna religija više dio nacionalnog identiteta nego religiozni simbol koji bi ih integrisao u hrišćansku civilizaciju". Osim toga, "ratnička tradicija predstavlja značajan dio kolektivnog identiteta i selfa Srba", i Srbi imaju "gotovo erotičan stav prema oružju". U Hrvata je posve drugačije. Njihova politička kultura pripada zapadnoj civilizaciji, i evropskoj tradiciji romano-katoličke crkve. Ponavljajući mišljenje Klein-a, Jakovljević iznosi da tradicija Hrvata počiva na vjeri, radu, pokornosti, dijalogu i pravdi.

Jovan Marić (1998), profesor psihijatrije na Beogradskom univerzitetu, u knjizi koja nosi naslov "Kakvi smo mi Srbi", ima posve različito mišljenje od hrvatskih kolega o etnonacionalnim karakteristikama Srba i Hrvata. Ovaj autor tvrdi da su Srbi oduvijek bili "dobronamerni prema drugim narodima"; oni nisu ratoborni. Oni su, napisaće Kaličanin, takođe profesor psihijatrije na Beogradskom univerzitetu, u radu "Nasilje nad zdravljem", u kojem se bavi posljedicama sankcija međunarodne zajednice na zdravlje stanovništva, ponosni na to što se nikada nisu slu-

žili satanizacijom drugih. Srbi su, nastavlja Marić, pravoslavan narod, a "pravoslavlje je neofanzivno religijsko učenje". "Za razliku od drugih verskih učenja pravoslavlje maksimalno poštuje volju i opredeljenje drugog i njegov religijski izbor. Međutim, i islam i katoličanstvo su veoma ofanzivne religije, žele da prošire i nametnu drugima svoje stavove i svoje kanone".

Uz to, Srbi su, prema Mariću, snalažljiv i domišljat narod ; oni imaju intenzivan duhovni život . Slaveni u cjelini imaju veću sposobnost empatije od drugih naroda. "Nasuprot ovakvom ponašanju 'tople slovenske duše', savremeni čovek zapadne civlizacije (a Hrvatska bi trebalo da pripada zapadnoj civilizaciji, D.K.) nema više vremena za drugog. On je u priličnoj meri egoista, nije spreman da se da drugome. Slaveni u širem smislu, Srbi posebno, to još uvek mogu" .

Na Zapadu, nastavlja Marić, ljudi su naučeno ljubazni. "Have a nice day! Have a nice weekend! – sa obaveznim osmehom ('kezom belih zuba') i – ništa više. Prazno ... Međutim, susret sa našim čovekom (što će reći Srbinom, D. K.) je potpuno drugačiji. On je spreman da Vas autentično (a ne naučeno) sasluša, da se iskreno interesuje za Vaše probleme, da Vam ispriča nešto intimno iz svoga života, da Vam se, drugim recima, iskreno da, celim svojim bićem (,..)".

Srbi, razmišlja Marić, "nikada nisu postigli neki zavidan nivo u proizvodnji materijalnih dobara, u proizvodnji predmeta. Očigledno je da ih gomilanje predmeta (proizvodnja i sl.) nije baš mnogo interesovalo što znači da su maksimalno okrenuti duhovnim kvalitetima i karakteristikama života .(...) Srbin ne robuje predmetima kao što to čini čovjek zapadne civilizacije (uključujući Hrvate, naravno, D.K.). Ako pak Srbin cijeni neki objekt on to čini zbog

njegove duhovne vrijednosti a ne zbog novca koji za taj objekt može da dobije."

Ko koga frustrira?

Jakovljević (1992) tvrdi da su Srbi bili frustrirani mnogim faktorima kao na primjer ushićenošću Hrvata nakon izbora u Hrvatskoj; procesom kulturne i političke rekroatizacije; procesom kolektivnog žaljenja za žrtvama komunističkog režima; rehabilitacijom političkih žrtava i zatvorenika od kojih su mnogi postali nove hrvatske vođe. Svi ovi događaji, zajedno sa strahom od nečega novog i dolaska demokratije, kao i vjerovatnoća da će izgubiti neopravdano stečene privilegije, i, u nekim slučajevima, strah od odgovornosti zbog zloupotrebe sile "značajno su povećali frustraciju i anksioznost paranoidnog političkog uma", što će reći – Srba.

Marić (1998) pak smatra da su Srbi godinama frustrirali Hrvate, i da zato Hrvati gledaju s visoka na Srbe, mahom s prezrenjem. Zašto bi se Hrvati osjećali frustrirani Srbima? "U vreme postanka Srpskih Krajina u XV veku Srbi su došli da brane Austrougarsku (ali i Hrvate!) od Turaka: dakle, Hrvati su bili nemoćni, slabi da se hrabro bore na granicama svoje odnosno Austrougarske države. Dalje, u Prvom svetskom ratu Srbi su, nalazeći se na strani pobednika protiv Austrougarske, praktično izbavili Hrvate iz viševekovnog ropstva i primili ih kao pobednici, kao bratski narod u zajedničku državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije pod zajedničkim imenom – Jugoslaviju. U Drugom svetskom ratu kao da se sve ponovilo po treći put u istoriji. Opet su Hrvati doživeli dramatičan poraz našavši se na strani Hitlera tj. formirali su svoju Nezavisnu državu Hrvatsku, fašistički nastrojenu, i opet su Srbi bili

spasioci to jest oni koji su im oprostili greške. Kada je neko tako često svedok nečjih poraza i uniženja, kao što su to u istoriji Srbi bili u odnosu na Hrvate, onda je logično da se instalirao taj psihološki mehanizam kod Hrvata (najpre zahvalnost, pa ubrzo potom treba se odvojiti i pobeći od svedoka inferiornosti)".

Paranoidni narodi i žrtve

Zanimljivo je da i hrvatski i srpski psihijatri obilato koriste psihoanalitički rječnik i sheme u objašnjavanju karakteristika bazične ličnosti Hrvata i Srba, i u postupku identifikovanja osnovnog razloga ne samo antagonizma već i gotovo neizbježnog sukoba među njima.

Vladimir Gruden, profesor psihijatrije na Zagrebačkom sveučilištu, tako, na primjer, u radu "Psihološki izvori srpske agresije protiv Hrvatske" (1992) tvrdi da "u Srba regresivnost nadjačava progresivne psihičke tendencije. Kada Srbi regrediraju, oni to čine sve do nivoa shizoparanoidne pozicije; u Hrvata regresija završava bliže depresivnoj poziciji". Srbi, po Grudenovom mišljenju, nisu u stanju da postignu integraciju selfa, to jest, pozitivnog i negativnog djela selfa. "Osoba koja je regredirala, koja nije uspjela da integriše svoje pozitivne i negativne dijelove, i koja je, uz to, zaplašena, jer neintegrisana ličnost izaziva golemi strah, projektuje loše dijelove sebe i ranije intrjektovane objekte prema spolja. To se praktički izražava u formi optuživanja drugih i prenošenju na njih svih negativnih karakteristika... Sadašnje projekcije negativnih emocija Srba na Hrvate imaju *paranoidni karakter* (kurziv V.G.)."

Za razliku od Srba, "sposobnost sublimacije je važna karakteristika hrvatskog naroda. Sublimacija je", nastavlja Gruden, "vrlo zahtjevan psihički mehanizam, on iziskuje

napor. Ako sredina pruža podršku, i odgovarajuće uslove za sublimaciju, veći su izgledi da će doći do sublimacije. Ljudi srpske nacionalnosti nemaju rečenu podršku koja je potrebna da bi došlo do sublimacije." Sasvim suprotno, "podrška koju im pruža grupa u kojoj žive legalizuje više regresivan ponašajni obrazac, U kontaktu sa drugim grupama, to jest, Hrvatima, koji su mnogo uspješnije savladali vještinu sublimacije, Srbin osjeća krivicu i zavist." Kada se, tako, uporede sa Hrvatima, Srbi postaju svjesni da "je moguća sublimacija daleko višeg stepena od one koju su oni postigli". I kako Srbi reaguju na ovu spoznaju? Ograničeni u okvirima jedne duboke regresivne grupe, Srbi ne mogu a da ne napadnu izvor frustracije. "Tu leži izvor destrukcije i impuls da se uništi sve što se odnosi na Hrvate", na "one koji su bolji, na sublimisane osobe".

Jovan Rašković (1990), pokojni profesor psihijatrije na Beogradskom univerzitetu, u knjizi "Luda zemlja", na posve različit način vidi osnovni izvor srpsko-hrvatskog sukoba, to ko je agresor, a ko žrtva. Rašković tvrdi da Srbi imaju sve crte edipalnog karaktera. To praktički znači da su Srbi, u isto vrijeme, do određene mjere agresivni i submisivni. Oni su odani, pokorni, ali, povremeno, znaju da se pobune, da žestoko ustanu protiv autoriteta. "Edipalni karakter je vrlo otvoren. To nije karakter mraka i osjenčenja, to je čist karakter u kome postoje samo dva elementa – sve ili ništa." Hrvati, sa druge strane, imaju crte kastracionog karaktera. Ovaj tip karaktera je "zatvoren i hermetičan. On je, u stvari, pod stalnim uplivom straha da će biti kastriran, da će mu se nešto desiti, da će izgubiti nešto što pripada samo njemu. Kastracioni karakter strahuje da će biti prevaren, 'nasamaren', podvrgnut nekim procedurama, koje će za njega biti neprijatne i koje će ugroziti njegovo dostojanstvo."

Prema mišljenju Raškovića, u slučaju srpsko-hrvatskog sukoba, može se govoriti o sukobu dvije etničke grupe od kojih je jedna "u biti edipalna, ponešto agresivna, sklona određenim promjenama, i druge koja je kastrativna, kojoj odgovara, u stvari, neka vrsta sadašnjeg , i koja se boji svake promjene". Drugim riječima, jedna etnička grupa-edipalna, stalno je pripravna na promjene, "spremna je na to da mijenja svoje očeve, svoje gospodare, i da mijenja one koji gospodare zadovoljstvom, dok se druga etnička grupa-kastrativna, boji ma kakve promjene, jer svaka nova promjena može dovesti do kastracije."

U osnovi, nastavlja Rašković, "kastrat koji je zaokupljen strahovima od agresivnog Edipa, ispoljava ogromnu mržnju prema Edipu, tako da poništavanje agresivnog Edipa ne smatra nečim što nije u 'redu', niti nečim što dovodi do osjećanja krivice". Zaključak ovakvog slijeda razmišljanja nameće se sam po sebi; Srbi su, htjeli-ne htjeli, uvijek žrtve Hrvata.

Jakovljević (1992) ima posve različito mišljenje o tome ko je žrtva u srpsko-hrvatskom sukobu. Ovaj autor smatra da su Hrvati žrtva ne samo Srba već i "svoje vlastite narcistističke benevolentnosti i naivnosti". Pošto hrvatska kultura miroljubive koegzistencije ima neke crte narcisističke kulture, Hrvati su se narcisistički poistovjetili sa velikim svjetskim demokratijama da bi "umanjili strah nenaoružanog hrvatskog naroda od potencijalnog agresora (Srba), straha koji će se kasnije pokazati posve realnim". Da bi preduprijedio svako mogućno pogrešno razumijevanje svoje pozicije, Jakovljević nas podsjeća da postoje dva oblika narcisizma – zdravi i patološki, i potom ističe da je "nakon izbora hrvatska politička kultura nastojala da ostvari ciljeve zdravog narcisizma, uključujući razvoj demokratije i miroljubive/nenasilne političke kulture".

Zaključno slovo

Hrvatski i srpski psihijatri u napisima o nacionalnom karakteru Hrvata odnosno Srba ispoljili su tipičnu *etnocentričku poziciju:* pokazali su pristrasno pozitivne stavove prema pripadnicima vlastitog roda, i pristrasno negativne stavove prema "nerodu". Jednom rječju, shizmatična podijeljenost između "nas u grupi" i "onih izvan grupe", o kojoj govori Johan van der Denen (1987), očigledna je u napisima hrvatskih i srpskih psihijatara.

Autori ovih radova ne pominju mogućnost da karakteristike nacionalnog karaktera njihove odnosno protivničke etno-nacionalne grupe nisu podjednako raspoređene među svim članovima odnosnih zajednica; drugim riječima, po njima, svi Srbi su isti, kao što su i Hrvati. Teun van Dijk (1987) je tačno zapazio da se u ovoj dimenziji etničke predrasude izražava sama suština predrasude, jer se upravo zahvaljujući ovom aspektu predrasude članovi grupe osjećaju superiorni u odnosu na one izvan grupe, i samim tim smatraju da treba da imaju veća prava i privilegije.

Imati stereotipan pogled na nekoga znači očekivati da taj čovjek ima određene karakteristike samim tim što pripada određenoj grupi. Stereotipi, posebno etnički mogu da obavljaju i druge funkcije: oni ljudima pomažu da odbrane ili očuvaju svoj vrijednosni sistem; oni doprinose stvaranju i održavanju grupnih ideologija kojima se opravdavaju različite socijalne akcije. U vrijeme etnonacionalizma, sve ove funkcije etničkih stereotipa postaju socijalno mnogo važnije nego za mirnih vremena. Zato su u etnonacionalistička vremena na cijeni oni koji proizvode i šire etničke predrasude. Možda je to jedan od razloga zašto je onda kada etnonacionalizam zacari srcem i glavama ljudi

tako mali broj pojedinaca spreman da digne glas protiv predrasuda kojima se uzdižu "naši" i degradiraju '"njihovi".

Konačno, možda bi se etnički stereotipi hrvatskih i srpskih psihijatara mogli da objasne njihovom potrebom da se ne razlikuju, to jest da se saobraze vladajućem duhu. Dobro je primijećeno da je konformizam ključni pojam u razumijevanju razlika u nivou predrasude među grupama i među pojedincima.

Appel, K. (1945) Nationalism and sovereignty: a psychiatric view. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 40:355-363.

Brickner, R. (1942) The German cultural paranoid trend. *American Journal of Orthopsychiatry* 12:611-632.

Fromm, E. (1973) The anatomy of human destructiveness. New York:Holt, Rinehart and Winston.

Fyfe, H. (1940) The illusion of national character. London: Watts and Co.

Gruden, V. (1992) Psychological sources of the Serbian aggression against the Croats.*Crotian Medical Journal* 33:6-9.

Hayes, C. (1968) The historical evolution of modern nationalism. New York: Russel and Russel.

Hertz, F. (1947) War and national character. *Contemporary Review* 171:274- 281.

Jakovljević, M. (1992) Psychiatric perspectives of the war against Croatia. *Croatian Medical Journal* 33:10-117.

Kaličanin, P. (1994) Nasilje nad zdravljem. In P. Kaličanin, et al. *Stresovi rata,* Beograd: Institut za mentalno zdravlje.

Klein. E. (1992) Jugoslavija kao grupa. *Croatian Medical Journal* 3:3-13.

Kristeva. J. (1991) Strangers to ourselves. Hemstead:Harvester/Hheatsheaf.

Kristeva. J. (1993) Nations without nationalism. New York: Columbia University Press.

MacIver, R.M. (1962) The challenge of the passing years:My encounter with time. New York:Wiley.

Marić, J. (1998) Kakvi smo mi Srbi. Beograd: privatno izdanje.

Poole, R. (1999) Nation and identity. London: Routledge.

Rašković, J. (1990) Luda zemlja. Beograd: Aquarius.

Reicher, S., Hopkins, N., Condor, S. (1997) The lost nation of psychology. In C.C. Barfoot (ed.) *Beyond Pug's tour. National and Ethnic Stereotypes in Theory and Practice*. Amsterdam-Atlanta (Ga).

Sumner, W. G. (1906) Folkways. New York: Gin.

Van der Denen, J. M. G. (1987) Etnhnocentrism and in-group/out-group differentiation, In V. Reynolds et al. (eds.) The sociobiology of ethnocentrism. London: Croom Helm.

Van Dijk, T. A. (1987) Communicating rasism: Ethnic prejudice in thought and talk. London: Sage.

O KOLEKTIVNOJ KRIVICI

U toku proteklih pet godina, kada god sam dolazio u Sarajevo, zapazio sam raširenu naviku ljudi da nediskriminativno pripadnike druge etnonacionalne grupe pogrdno etiketiraju. Muslimani, ako pomenu nekog Srbina, pogotovo ako se nalazi na teritoriji Republike Srpske, ili u Srbiji, veoma često dodaju *taj četnik* odnosno *četnikuša*. Srbo-četnik je postao maltene sinonim za Srbina. Za nemali broj Srba pak muslimani su obavezno balije ili direktni potomci, po zlu poznate, handžar divizije, ako ne i vojovnici svetog rata, poznatijeg pod imenom džihad.

Očigledno, iza ovakvog etiketiranja pripadnika druge etnonacionalnosti stoji ubjeđenje da su oni svi kolektivno krivi.

Iole kritična analiza pojma kolektivna krivica pokazuje, međutim, njegovu kontroverznost, pa i neodrživost.

O kolektivnoj krivici obično se govori onda kada se vjeruje da su ili su stvarno svi ili najveći broj pripadnika jednog kolektiva počinili zlodjela prema članovima drugog odnosno drugih kolektiva.

I tu odmah počinju izuzeci, primjeri koji govore o suprotnom. Naime, da bi se govorilo o kolektivnoj krivici jednog naroda ne mora najveći broj pripadnika toga naroda da učini zlo drugom narodu. Poznata je tako priča o kolektivnoj krivici Jevreja, koja se kao crvena nit provlači kroz istoriju hrišćanske crkve. Jevreji se kao narod optužuju za zlodjelo prema Hristu koje je navodno učinio srazmjerno mali broj Jevreja.

Svakoj aktivnosti, pa i onoj koja je osnova za proglašavanje kolektivno krivih njenih protagonista, prethodi plan za izvršenje akcije. Da li je onima koji jedan kolektiv proglašavaju kolektivno krivim važnije da li su članovi tog kolektiva samo planirali nasilničku akciju ili to da li su je izvršili; ili im je podjednako važno i jedno i drugo?

Nekada samo plan za agresiju može da bude osnova da se jedan kolektiv proglasi kolektivno krivim, i to obicno kada je taj kolektiv srazmjerno mali, pa se osnovano pretpostavlja da su svi njegovi članovi učestvovali u planiranju nasilnih aktivnosti. Polazi se od ispravne pretpostavke da, tamo gdje je grupa mala, zavisi većinom ili isključivo od zajedničkog dogovora svih ili daleko najvećeg broja njenih članova da li će poduzeti neku agresivnu akciju. Teško je, na primjer, zamisliti da određena teroristička grupa izvede neku akciju bez prethodnog dogovora svih njenih članova o ciljevima akcije, načinu i vremenu njenog izvođenja. Teroristička grupa proglašava se kolektivno krivom samo zato što je pravila planove o terorističkoj akciji.

Uopšteno govoreći, što je manji kolektiv veći su izgledi da će biti proglašen krivim samo na osnovu toga što je planirao da izvrši zlodjelo. I obratno. Što je kolektiv veći, manji su izgledi da će biti proglašen kolektivno krivim ako se nasluti ili pouzdano utvrdi da su njegovi pripadnici planirali neko nedjelo širokih razmjera. Koliko se samo (etno)nacionalnih kolektiva i država godinama sistematski pripremalo i još uvijek priprema da osvoji teritoriju druge države, uništi dobra i desetkuje stanovništvo, a do danas je samo nekoliko naroda proglašeno kolektivno krivim. Kod velikih kolektiva agresivna akcija je mnogo važnija od priprema za nju.

Ima velikih kolektiva koji se smatraju kolektivno krivim a niti su planirali nasilje prema članovima drugog kolekti-

va, niti je nasilje čiji su oni vinovnici, ako se o nasilju ovdje uopšte može da govori, prevashodno usmjereno na članove drugog kolektiva. Prije bi se moglo reći da su mu žrtva upravo oni koji se proglašavaju kolektivno krivim. Takav je slučaj sa homoseksualcima. Kao što je poznato, oni se dosta često proglašavaju kolektivno krivim za širenje side, a niti im je želja da šire sidu, niti pak od side najviše stradaju heteroseksualci, kao njima, uslovno rečeno, suprotstavljeni, jako veliki kolektiv.

Među velikim kolektivima, istorijski gledajući, daleko najčešće kolektivno krivim proglašavaju se – (etno)nacionalni. Za to postoji nekoliko osnovnih razloga.

Prvo, najozbiljnije su posljedice agresivnih poduhvata jedne (etno)nacionalne grupe usmjerenih protiv druge takve grupe. U takvim akcijama strada najveći broj ljudi, unište se ogromna dobra, izgubljeno se teško nadoknađuje, a sjećanja na stradanje najduže traju.

Proglašavanje određenog (etno)nacionalnog kolektiva kolektivno krivim ima za cilj koliko da se kazne njegovi pripadnici, toliko da se pruži zadovoljština onima koji se vide kao žrtve.

Drugo, kada su dvije (etno)nacionalne grupe u sukobu, lako je identifkovati njihove pripadnike. To povećava smisao i efikasnosti proglašavanja kolektivno krivim pripadnika jedne grupe.

Treće, samo postojanje kolektivne krivice podrazumijeva istost svih pripadnika kolektiva. Rijetko je koji stereotip toliko raširen i, reklo bi se, omiljen kao stereotip o tome da su svi pripadnici jednog (etno)nacionalnog kolektiva isti, da među njima nema razlike. Koliko se samo puta u svakodnevnom govoru, pa čak i u napisima koji pretenduju na ozbiljnost, govori o Englezima, Rusima, Amerikancima, itd. Ovaj stereotip je pripremio teren za institu-

ciju kolektivne krivice. S druge strane, proglašavanje krivim svih članova jednog (etno)nacionalnog kolektiva potvrđuje, ojačava rečeni stereotip, daje mu karakter puke istine. To što su svi krivi potvrđuje da su svi isti.

Četvrto, proglašavanje krivim cijelog (etno)nacionalnog kolektiva može da posluži, a često i služi ciljevima koji nisu ograničeni na njegovu moralnu osudu i kaznu. Moralnim diskvalifikovanjem jednog naroda pomoću institucije kolektivne krivice nekada se čini usluga trećoj strani, koja nije neposredni učesnik sukoba, ali ima (vojni, ekonomski, strateški, itd.) interes da oslabi pozicije države odnosno naroda koji se proglašava kolektivno krivim.

Konačno, narod koji je označen kao kolektivni krivac može da posluži kao žrtveni jarac. On će dovijeka biti kriv za sve ono što ne odgovara onima koji ne daju da se sa njega skine etiketa kolektivnog krivca. Tako James Caroll, u nedavno objavljenoj knjizi 'Konstantinov mač: Crkva i Jevreji' (2001), tvrdi da je sveti Augustin, nedugo nakon prvog većeg pogroma Jevreja, 425 godine, naložio da se stane sa ubijanjem kako bi Jevreji, kao vječiti krivci, uvijek bili pri ruci.

Koliko veliki broj zemalja – sljedeće je pitanje – treba da u jednom narodu vidi kolektivnog krivca, da bi se bez dvoumljenja moglo govoriti o njegovoj kolektivnoj krivici. Nekada jednu (etno)nacionalnu grupu vide kolektivno krivom samo oni koji se smatraju njenom žrtvom. Nekada se takvom mišljenju pridruže još neke države, iz solidarnosti, ili iz vlastitih interesa. Dobro je poznato da u pojedinim krajevima svijeta postoje često posve oprečna mišljenja o tome koja je strana u sukobu na nekom drugom kraju svijeta zavrijedila etiketu kolektivnog krivca. Da pomenem samo primjer višegodišnjeg sukoba katolika i pro-

testanata u sjevernoj Irskoj, ili Indusa i muslimana na potkontinentu.

Izvjesno je da obim stradanja jednog naroda od ruke drugog igra značajnu ulogu u posezanju za etiketom kolektivnog krivca. Ali, ne uvijek. Primjera radi, stradanje oko milion i po Armenaca u pogromu, koji su izvršili Turci 1914. godine, nije bilo praćeno proglašavanjem turskog naroda kolektivno krivim.

Na to da li će jedna (etno)nacionalna grupa biti oglašena kolektivno krivom značajno utiče i to da li je iz sukoba izašla kao pobjednik. Ali, opet, ne uvijek. Da li bi etiketa kolektivnog krivca bila prikačena njemačkom narodu da je, u najcrnjem mogućem scenariju, Hitler pobijedio? Sa druge strane, mada su njihovi sunarodnici u četrnaestom vijeku poraženi od Otomanske imperije, dosta veliki broj Srba spreman je da, dan-danas, u Turcima vidi kolektivnog krivca za veliki broj svojih nedaća.

Koliko (treba da) traje kolektivna krivica jednog naroda? To, u najširem smislu, zavisi od konstelacije međunarodnih odnosa. I danas se sjećam jednog prijatelja, Hrvata, koji mi se, u Sarajevu, u ljeto 1992. godine, obratio riječima zahvale. 'Mi Hrvati', rekao mi je, 'dugujemo mnogo vama Srbima. Sada ste vi od nas preuzeli etiketu genocidnog naroda.'

Od Drugog svjetskog rata prošlo je pet decenija. Od osvajanja i pokoravanja Srbije od strane Otomanske imperije više od pet vijekova, a, kako rekoh, ni malo zanemarljiv broj Srba spreman je da, i danas, u turskom narodu, pa onda prošireno, u muslimanima kao religijskoj grupi, vidi kolektivnog krivca. Vrlo karakteristično, u vrijeme skorašnjih sukoba na Balkanu, Srbi su često, u svakodnevnom govoru, u štampi, u elektronskim medijima, bosanske muslimane nazivali Turcima. S tim u vezi vrlo je umje-

sna opaska Robert-a Hyden-a (1997): 'Da bi se dokazala krivica onih zapadnih lidera i intelektualaca koji pripisuju kolektivnu krivicu Srbima da bi opravdali NATO agresiju, neophodno je da lideri i intelektualci u Srbiji osude one Srbe koji su nastupali i djelovali na pretpostavci o kolektivnoj krivici drugih.'

Konačno, da li je uopšte opravdano govoriti o kolektivnoj krivici jednog naroda? Karl Jaspers, njemački filozof, pišuci, 1946. godine, o krivici njemačkog naroda za nedjela počinjenja u Drugom svjetskom ratu, potpuno je u pravu kada tvrdi da jedan narod ne može da bude kriv – ni u političkom, ni u moralnom, ni u kriminalnom, ni u metafizičkom smislu. Građani jedne države mogu da budu politički odgovorni zato što su dopustili (glasanjem, pasivnošću, konformizmom, povlačenjem u privatnost, itd.) da (u toj državi) izraste režim koji će, u njihovo ime, činiti zlodjela prema građanima druge države i(ili) prema sopstvenim građanima. Odgovornost, medutim, nije isto što i moralna krivica. O moralnoj krivici, i tu je Jaspers takođe u pravu, može da se govori onda kada su ljudi slijepi i gluhi prema nesreći drugih ljudi, kada su se do te mjere poistovetili sa vlastitom armijom i državom da neće da vide i znaju kakva zlodjela armija njihove države čini.

U zaključku, istakao bih da sâm pojam kolektivne krivice jednog naroda odnosno jedne (etno)nacionalne grupe počiva na dvije pogrešne pretpostavke.

Prva je da pojam naroda ili bilo koje grupe može da obuhvati, da pokrije sve one koji pripadaju tom narodu odnosno nekom drugom tipu velike grupe. Ovakav način rezonovanja je tipično etnonacionalistički, i on je, tokom istorije, što će reći i onda kada nije bilo ni etnosa ni nacija, ali je bilo grupa, njih je uvijek bilo, donio ogromne nevolje ljudima, okrećući ih jedne protiv drugih.

Druga pogrešna pretpostavka je da su svi članovi bilo koje, pa i (etno)nacionalne grupe nepromjenjivi u odnosu prema sebi i drugima, da od pamtivijeka dijele iste vrijednosti, iste objekte ljubavi i mržnje. To je vrlo daleko od istine.

Konačno, ne bi trebalo zaboraviti da su brojne negativne posljedice upotebe pojma kolektivna krivica.

Kada njihov narod bude označen kao kolektivno kriv, njegovi pripadnici ovakvu etiketu dožive kao prijetnju, bez obzira da li vjeruju, a po pravilu ne vjeruju, da ima razloga da se osjećaju kolektivno krivim. Pripadnici etnonacionalnog kolektiva ne doživljavaju kao prijetnju samo to što su proglašeni kolektivno krivim, već i nepravdu koja im se time čini, jer – treba li ponavljati – niti jesu niti mogu biti krivi svi pripadnici jednog naroda. Doživljaj prijetnje grupi posljedici odbrambenim pojačavanjem veza unutar grupe, okretanjem njenih članova prema unutra, zatvaranjem grupe prema spolja. Grupa postaje isključiva; ona se homogenizuje.

Time se utire put (još jačem) antagonizovanju grupa, i otvara novi krug uzajamne omraze. U krajnjem ishodu, stradaju koliko oni koji su označeni kao kolektivno krivi, toliko i oni koji su ih takvim proglasili. I to je jedan, i ne najmanje važan razlog zašto bi trebalo prestati, otvoreno ili podrazumijevajući, govoriti o kolektivnoj krivici bilo kojeg naroda.

ODGOVORNOST NARODA

Nije ni malo izgubilo na aktuelnosti pitanje koje se postavlja od samog početka krvavih sukoba među narodima na Balkanu. Zašto ti narodi nisu ustali protiv zločina koji su njihovi sunarodnici činili prema drugim narodima? Mislim prije svega na pripadnike različitih paravojski kojima je obilovao nedavni rat, ali i regularnih vojnih jedinica. Glasovi protiv zlodjela koja su vršili ljudi njihovog roda bili su usamljeni i mahom nečujni. Toliko rijetki da je imajući u vidu raširenost, učestalost i veličinu učinjenih zločina, teško ne zapitati se da li su ljudi za njih uopšte znali. I ako jesu, da li se osjećaju odgovornim za ono što je činjeno u njihovo ime, i navodno, za njihovo dobro.

Krivci se izvode pred sud, pojedinačno, jer krivica je uvijek i samo individualna. Cijeli narod nije i ne može biti kriv, ali svakako može da bude odgovoran. Što su ljudi više odgovorni, što češće i glasnije ustaju protiv svojih sunarodnika, – bilo da je riječ o političkom vođi, ili članovima paravojnih ili vojnih formacija, – koji čine golema zlodjela kao što je, na primjer, pravljenje planova za protjerivanje ljudi određenog etnonacionalnog porijekla sa prostora na kojima su vijekovima živjeli, dalje, sistematsko, masovno ubijanje nenaoružanih civila, posebno žena i djece, pljačkanje imovine širokih razmjera, uništavanje bogomolja i kulturnih spomenika, svirepo mučenje zarobljenika, manja je šansa da će se ovakvi zločini desiti ili ponavljati, posebno da će poprimiti široke razmjere. Zato je toliko važno još jednom se upitati kako je mogućno da se tako ve-

liki, zapravo najveći broj ljudi ponašao neodgovorno, drugim riječima, da je izbjegavao, i dan-danas izbjegava da se suoči prvo, s tim da su njegovi sunarodnici činili zločine, i drugo, da je njihov narod, barem kada je riječ o ratu iz prve polovine devedesetih godina, ostao dužan istini.

U pokušaju da doprinesem odgovoru na postavljeno pitanje, analitički ću raščlaniti oblike odnosa ljudi prema zločinima koji su počinili njihovi. Za prvu skupinu ljudi zločini nisu počinjeni. Za drugu, zločini su počinjeni ali to nisu bili zločini. Za treću, zločini su i učinjeni i nisu učinjeni. Za četvrtu zločini su učinjeni, ali to nije dovoljno da bi ih osudili.

Dakle, pođimo od početka. Neki ljudi poriču da je učinjeno bilo kakvo zlodjelo. Za njih, istinu ne govore ni očevici, ni novinari, izvještači sa lica mjesta, ni žrtve. Nema spaljenih sela, uništenih gradova, silovanih žena, masovnog protjerivanja ljudi. Takvo nešto jednostavno ne postoji. Nema zločinaca jer nema ni zločina.

Drugi, pak, iz prve ruke ili na osnovu vijesti iz različitih izvora, znaju šta je učinjeno. Njih, međutim, ne pogađa vijest o tome da su pripadnici njegovog roda – između ostalog, kako rekoh, i u njihovo ime, – streljali desetine nedužnih civila drugog etnonacionalnog kolektiva, spalili im kuće, bogomolje do zemlje sravnili. Njih ne remeti, ne uznemirava saznanje da su učinjena rečena nedjela zato što ona za njih jednostavno nisu nedjela. Oni ne okreću glavu od realnosti, jer ne nalaze da je realnost takva da bi od nje trebalo da zaziru.

Uvjereni su da su "njihovi" trebali da urade ono što su učinili onim "drugim". Zašto? Zato da bi se odbranili, sačuvali pragove svojih kuća, spriječili bezbožnike (bezbožnici su oni koji ne vjeruju u naše bogove) da im ugroze čistotu vjere, pojedinačne živote pa i sam opstanak etnonacionalnog kolektiva. Prema tome, samoodbrana, insistiraju oni,

ma koliko bila žestoka, nije i ne može biti zločin. Zločin je uvijek napad.

Dalje, nekim ljudima je vrlo blisko vjerovanje da ne može biti govora o zločinu ako se na zločin odgovori istom mjerom u smislu one poznate izreke po kojoj zlom se boriti protiv zla nije nikakvo zlo. Što će reći da su zapravo oni "drugi" prvi počeli, izazvali sukob, ispoljili neprijateljstvo prema *našima* – prije nekoliko mjeseci, godina, stoljeća, svejedno. To što su oni prvi počeli pretvara ono što bi inače izgledao kao zločin naših u ne-zločin, u milo za drago, u izravnavanje računa.

Ima i onih koji golema zlodjela koji su počinili njihovi ne smatraju posebno vrijednim pažnje zato što misle da je to prava mjera borbenosti, poslovične oštrine, violentnosti ljudi njihovog roda, koji su prijeki i žestoki i za mirnih vremena, a kamoli onda kada vojuju. To mu dođe kao crta njihove narodne duše ili etnonacionalnog karaktera. Naravno, ne pada im napamet da se ljudi odnosno narodi ne razlikuju po tome da li su vise ili manje skloni agresivnim ispadima, ubijanju drugim ljudi, vecim ili manjim zlocinima. Najmanje od svega spremni su da sumnjaju u postojanje etno-nacionalog karaktera jednog naroda, kao trajne, bogomdane, nepromjenjive veliciine.

Barem minimalna empatija ako ne već identifikacija sa žrtvama kao ljudskim bićima je uslov da bi se zločin percipirao kao zločin. Ako su pak žrtve i prije nego što su postale žrtve moćnom propagandom lišene svih odlika ljudskih bića, i svedene ili na divlje zvjeri ili pacove, kao što su to do nedavno mediji svake od zaraćenih strana činili, a ponegdje jos uvijek cine, sa pripadnicima suprotne, onda ne treba ni malo da čudi što ne mali broj ljudi zločin koji su počinili njegovi ne vidi kao zločin, zapravo ne može da

vidi kao zločin. Kada ste čuli da se govori o zločinu protiv divljih zvjeri ili, recimo, pacova ili zečeva?

Konačno, neki ljudi bi i prihvatili da su njihovi počinili zločine da se nisu do te mjere poistovjetili sa svojim rodom, sa svim članovima svog etnonacionalnog kolektiva da personalizuju sve što je učinio bilo ko ko je njihove gore list. I dobro i zlo. Priznavanjem da su njihovi učinili zločine oni bi faktički ugrozili vlastiti, i lični i kulturni identitet, a to je posljednje što su spremni da učine. Maltene ispalo bi da su i oni sami zločinci.

Treća velika skupina ljudi je samo do izvjesne mjere svjesna da je zločin učinjen. Uvida ga i ne uviđa. I zna za njega i ne zna. U svakom slučaju ne može i ne želi da se suoči sa istinom i zato pribjegava različitim oblicima poricanja, koje uvijek znači priznavanje, prihvatanje činjenica jer inače ne bi bilo potrebe za poricanjem. Ljudi iz ove skupine onome što su učinili njihovi daju ili pokušavaju da dadnu značenje drugačije od onoga koji mu daje većina onih koji nisu iz njihovih redova.

Jedni pribjegavaju eufemizmima, pa, tako, prisilno protjerivanje stanovništva jedne etničke grupe sa određenog prostora postaje transfer populacije, a tortura zatvorenika intenzivan tretman.

Drugi tvrde da to što su učinjena 'izvjesna' zlodjela – ako su uopšte učinjena, dodaju bez izuzetka, – nema nikakve veze sa njihovom vojskom, njihovom vlašću, sa kojima se, očigledno, moćno poistovjećuju. To je djelo grupice psihopata ili beznačajno malog broja ljudi koje je vihor rata posve sludio. U svakom slučaju radi se o toliko izolovanim pojavama da svako njihovo pominjanje može da bude samo zlonamjerno.

Treći poriču, zapravo pokušavaju da obezvrijede zločine svojih time što ukazuju na zločine koje je počinila dru-

ga strana. Kada se uporede sa njihovim, naša zlodjela i nisu neka zlodjela, kažu oni, i obično dodaju da oni koji ukazuju na naše zločine – ta takozvana objektivna treća strana – imaju na duši toliko zločina počinjenih u bliskoj i daljoj prošlosti da je veliko licemjerstvo da upravo oni govore *nama* i cijelom svijetu koliko smo zločine *mi* počinili, što će reći jedan broj nas.

Tu je, najzad, i ćutljiva većina. Rekao bih velika, najveća većina. Oni znaju za zločine koje su učinili njihovi, i ne osjećaju potrebu da ih na bilo koji način poriču. Oni su često i veoma potreseni onim što su njihovi učinili, ali svoje negativne emocije drže za sebe, ne ispoljavaju ih javno. Njihova zgražavanje, njihova osuda zločina se ne čuje. Zato što misle da nisu baš oni pozvani da dignu svoj glas. Zato čekaju da neko drugi ili dosta njih drugih to uradi, pa će im se oni pridružiti. Zato što vjeruju da oni i njima slični ne mogu ništa promijeniti. Zato što se boje onoga što znaju. Na njih bi mogle da se primijene riječi kojima je David Bankier (1996) okarakterisao javno mnijenje u vrijeme nacizma: "Oni su znali dovoljno da bi znali da je bolje da ne znaju više." Oni unutrašnju emigraciju pretpostavljaju rizicima javne scene. Síti su neprijatnih vijesti, i ne žele da potresna svjedočenja i slike užasa (i dalje) narušavaju njihov unutrašnji mir. Odlučili su da se okrenu ljepšim stvarima u životu. Oni kažu da imaju pametnija posla nego da govore o onome što svi znaju. Oni neće ili ne mogu da znaju kakve su posljedice njihovog odbijanja da kažu svoje mišljenje o onome što svi znaju.

Danas se, barem u nekim sredinama, pred lice pravde sve više izvode krivci za zločine počinjene u posljednjih desetak godina na Balkanu. Kazna za njih, opomena za druge. Narod se pred sud ne može izvesti, jer nije kriv. Ali narod je odgovoran. Ko će narod pozvati na odgovornost? To je-

dino može da učini sâm narod. Da samog sebe pozove na odgovornost. Ja ne vidim drugog puta do odgovornog naroda. Ali ja ne vidim da je ijedan neodgovorni narod pozvao sebe na odgovornost. Kažu još nije vrijeme za to.

DOKAŽI DA SI SRBIN

Prije neki dan, u moju ordinaciju ušla je srednjovječna žena. Bila je dosta uznemirena, napeta, i uz to, krajnje nepovjerljiva. Govorila je izrazitim zagrebačkim dijalektom. Snebivala se, ispitivački gledala po zidovima ordinacije, na kojima su obješene moje diplome. Imao sam utisak da je prije nego što iznese svoje psihičke tegobe željela da nešto provjeri, da u nešto bude sigurna. Pitala me kada sam došao u Sidnej, kada mi je, i kako priznata diploma, u kojem sam kraju Jugoslavije, i koliko dugo živio prije nego što sam došao u Australiju, konačno, kako se zovem, jer je na vratima moje ordinacije, i u telefonskoj knjizi, pored prezimena bio samo inicijal moga imena. Onda se zagledala u mene, i poslije duže pauze postavila mi pitanje koje je, činilo se, od časa kada je ušla u moju sobu željela da postavi, pitanje koje je za nju bilo u toj mjeri ključno da je od moga odgovora zavisila sudbina našeg daljeg odnosa, to da li će da me prihvati kao terapeuta. Upitala me koje sam nacionalnosti. Odgovorio sam joj, ne sasvim siguran da pravi jasnu razliku izmedu etničke i nacionalne pripadnosti, da sam u etničkom smislu Srbin, a Jugosloven po političko-emocionalnoj pripadnosti; drugim riječima, – našalio sam se – državljanin sam zemlje koja ne postoji, koja se raspala prije nepunu deceniju. Odgovorom je, vidjelo se, bila tek polovično zadovoljna. Njen ispitivački pogled dobio je na oštrini, pa i prodornosti, kao da je još više željela da dokuči nešto što joj je i dalje izmicalo, a što je trebalo da definitivno odredi mene kao za nju prihvatlji-

vog ili neprihvatljivog psihijatra. Konačno, upitala me kako mogu da dokazem da sam Srbin. Bio sam zatečen ovim posljednjim pitanjem. Jednostavno nikada niko od mene nije tražio da dokazujem da sam Srbin. Bezuspješno sam pokušavao da se dosjetim kako bih mogao da udovoljim njenoj molbi, zapravo zahtjevu, i onda sam joj, kratko i jasno, rekao da nemam dokaza da sam Srbin. Intimno, bunio sam se protiv pitanja koje mi je postavljeno, želio da oštrije reagujem; zašto mi, s kojim pravom uopšte postavlja takva pitanja i zahtjeve. Odgojen sam da u svakodnevnom a pogotovo u profesionalnom životu ne pravim razliku među ljudima zavisno od njihove etničke pripadnosti.

S druge strane, čuvao sam se da oštro reagujem na zahtjev da dokažem da sam Srbin. Dobro znam šta se dešavalo, i šta se još uvijek događa na najvećem dijelu prostora nekadašnje Jugoslavije. Koliko su zla pripadnici svih etno-nacionalnih skupina učinili onima koji nisu njihova roda. Utoliko sam morao da poštujem potrebu sagovornice da njen terapeut bude istog etničkog porijekla. Ono što za mirnih, da ne kažem za "normalnih" vremena, nikada ne bih tolerisao, sada sam morao da razumijem i uvažavam. Ja, kao profesionalac, ne bih mogao i ne bih smio da dopustim da etničko porijeklo pacijenata određuje moj stav prema njima, ili pak sâm moj izbor pacijenata, bez obzira na to šta sam doživio, koliko stradao od onih čija se agresivnost prema meni pravdala prostom činjenicom da sam Srbin. Upravo pak kao psihijatar ja, danas, i ko zna koliko još dugo, moram da razumijem potrebu ljudi sa Balkana da traže psihijatra sa kojim dijele etničku pripadnost.

Očigledno nezadovoljna time što nisam bio u stanju da predočim nikakav dokaz o tome da sam Srbin, gospođa se ljubazno oprostila od mene, rekavši da će me pozvati telefonom ako odluči da je ja liječim. Nikada je više nisam vidio.

S obzirom na to da je etnička pripadnost bila ključna kategorija u nedavnom ratu svih protiv svih na bezmalo cijeloj teritoriji druge Jugoslavije, i da i dalje figurira kao odredište svih mogućih odnosa u svakoj od država stvorenoj nakon raspada jugoslovenske državne zajednice, pitanje koje mi je postavila moja nesuđena pacijentkinja, činilo mi se – što sam više razmišljao – sve manje besmisleno. Ako je, naime, u skorašnjoj (da li samo skorašnjoj?) istoriji Balkana etničko porijeklo ispala tako bitna, zapravo sudbonosna veličina od koje je zavisilo (a u mnogim mjestima još uvijek zavisi) da li ćeš dobiti posao ili ćeš biti otpušten sa posla, da li ćeš spasiti ili izgubiti glavu, da li ćeš sačuvati imovinu ili ostati bez nje, da li ćeš i dalje živjeti tamo gdje si do sada živio ili ćeš morati da pobjegneš glavom bez obzira, onda bi, zdravorazumski gledajući, etnička pripadnost svakog čovjeka morala da bude posve jasna, nedvosmislena, lako uočljiva i još lakše dokaziva. Maltene kada pogledaš nekog čovjeka, i eventualno s njim razmijeniš riječ-dvije moralo bi da ti bude kristalno jasno – da se ne udaljavamo sa Balkana – da li pred tobom stoji Hrvat, Musliman, Srbin, ili pripadnik neke druge etničke zajednice. Etnička pripadnost morala bi da bude jasna i nedvosmislena barem onoliko koliko je to nacionalna. Tim prije što je, pokazalo se, i još uvijek se pokazuje, ova prva za individualnu i porodičnu sudbinu daleko važnija od one druge. Ako koga zanima tvoja nacionalnost, pokažeš potvrdu o državljanstvu ili, jednostavnije, pasoš države čiji si podanik, i iščezavaju sve sumnje i nedoumice. Ne trebaju nikakvi dopunski dokazi, uvjerenja i uvjeravanja.

U najvećem broju zemalja, međutim, etnička pripadnost se ne zapisuje u lična dokumenta. Pokušaji da se preko nečijeg imena ili prezimena odredi njegova (njena) etnička pripadnost često ishode opakim greškama. Nije, nai-

me, mali broj imena i prezimena po kojima je izuzetno teško, ako uopšte mogućno, utvrditi etničko porijeklo onih koji ih nose. Primjera ima mnogo. Moj punac, Srbin, kazivao mi je da se u ratnom i poratnom većinski muslimanskom Sarajevu običavao predstavljati samo prezimenom (Ćećez), kada god je želio da prikrije svoj etnički identitet. Mojoj pak supruzi, Dubravki, recepcionisti u zagrebačkim hotelima u nekoliko navrata u posljednjih deset-petnaest godina, što otvoreno, što prikriveno, ali bez izuzetka blagonaklono, davali su do znanja da znaju da je Hrvatica, mada ona to nije. Sa druge strane, kada se 1992. godine našla u izbjeglištvu, u Beogradu, gotovo svako njeno predstavljanje u društvu bilo je praćeno poluglasnim komentarom kako ima "pomalo" neobično ime.

Ispovijedanje određene vjere moglo bi da posluži kao putokaz u identifikovanju nečije etničke pripadnosti, s obzirom na stepen povezanosti etničkog i vjerskog. Ali, najčešće, ni vjera se ne zapisuje u lična dokumenta. Način na koji se neko krsti teško može da posluži kao dokaz da je neko recimo Hrvat, katolik, a neko Srbin, pravoslavac. Između ostalog, i zato što nije zanemarljiv broj ljudi koji se nisu nikada krstili. Tako se može desiti da ljudi, prinuđeni da se prekrste od strane nekoga ko po svaku cijenu želi da odredi kome rodu pripadaju, naprave, često kobne, greške.

Dalje, jezik koji neko govori, akcenat kojim se služi, takođe su nepouzdan vodič u određivanju etničke pripadnosti ljudi. Mnogi Srbi koji su živjeli u Sarajevu, godinama nakon odlaska iz ovog grada govore kao sarajevski muslimani i(ili) sarajevski Hrvati. Govor Srba iz Zagreba ni u čemu se ne razlikuje od govora zagrebačkih Hrvata. Kada je pak riječ o posebnoj kulturi kao jednom od bitnih određenja određene etničke skupine, Srbima koji su živjeli u sredini gdje je bilo mnogo Hrvata znani su i bliski mitovi i

običaji potonjih, kao što su Hrvati koji su recimo godinama živjeli u Beogradu, gotovo bez izuzetka dobro upućeni u srpske običaje, navike, slave, kulturu.

Etnički identitet je čovjeku dat, i utoliko je čovjek neslobodan u odnosu na njega. On ne može da se promijeni, odnosno odabere osim kada su nečiji roditelji različitog etničkog porijekla.

U kriznim vremenima, kao što su građanski ratovi, etnički identitet postaje sudbonosno određenje čovjeka. Nije li, onda, čudno – pitam se – da je za tu, poput pola ili boje očiju, nepromjenljivu i za balkanske – i ne samo balkanske – prilike očigledno izuzetno važnu karakteristiku čovjeka praktički nemogućno predočiti jasan i ubjedljiv, opipljiv dokaz. To što neko zna i osjeća da pripada određenoj etničkoj zajednici, i dakako njenoj kulturnoj matrici, sadržano je u njegovom iskustvenom, doživljajnom, subjektivnom svijetu. To se ne vidi. Vjerovanje nema snagu dokaza.

Pa ipak oni koji, sistematski ili kampanjski, ubijaju, sakate, zatiru ljude drugog etničkog porijekla, toliko puta se pokazalo, praktički nikada ne griješe u izboru žrtve. Njima nisu potrebni dokazi o nečijoj etničkoj pripadnosti. Zašto? Zato što su oni od ranije znali svoje buduće žrtve, ili su im na njih ukazali oni koji su ih znali godinama, decenijama. Građanskim ratovima mora da prethodi dug zajednički život, ili život u neposrednoj blizini pripadnika etničkih zajednica. Etnički identitet ljudi sâm po sebi se, naime, pokazuje tek ako ih poznajete duže vremena. On se iskazuje u ritualima, u tvorevinama duha, u stepenu saživljenosti sa određenim mitom, mitskim likovima. Najviše i najprije pak on se *izražava u akcijama i reakcijama ljudi* u vremenima kada etnički identitet postaje važan, i više nego važan, nezaobilazan. U etničkim vremenima svi se ponašaju et-

nički. Izvan toga, u prvom ili drugom susretu sa dotada nepoznatom osobom, njen etnički identitet izmiče. Pogotovo kada neko, kao što je to bio slučaj sa mnom, nije u stanju da predoči nikakav dokaz o tom kojeg je etničkog porijekla. Biće da je stvar ipak u tome što smo, u času našeg susreta, moja nesuđena pacijentkinja i ja živjeli u različitim vremenima: ona u etničkom, a ja u ne-etničkom vremenu.

REAKTIVNI ETNONACIONALISTI

Ne jednom sam čuo kako se naš čovjek vajka: eto, ja nikada ne bih tako jako navijao za "naše" (što će reći pripadnike njegove etnonacionalne skupine), ostrašćeno i zagriženo branio interese samo "naših", i bezmalo bio slijep za prava i potrebe "onih drugih" da nisam vidio kako ti "drugi" gledaju samo svoja posla, i ne obaziru se na to šta "nama" može da smeta, šta "nas" može da ugrozi, onespokoji, povrijedi ili ponizi. Drugim riječima, "oni" su krivi što sam postao isti kao što su "oni", Što sam, sada, blago rečeno, etnonacionalno pristrasan, navijački raspoložen prema "našima", što sam sklon da uveličavam mane "onih drugih", da učitavam zle namjere u maltene sve njihove postupke i izjave, istovremeno vrlo spreman da nađem izgovor za očigledno zla djela i nimalo miroljubive javne nastupe "naših". Jednom rječju, oni su krivi—tako rezonuje naš čovjek – što sam ja ovakav. Oni su od mene napravili čovjeka kakav nikada ranije nisam bio. Ni ja sâm – nastavlja on pomalo ispovjednički – nisam baš najsretniji što sam ovakav kakav sam. Moje sadašnje ponašanje, način gledanja na "naše" i "njihove" bio je, međutim, jedini mogući odgovor na njihovo veličanje i nametanje samo "njihovog", na njihovo omalovažavanje i ugrožavanje "naših", na "njihovo" posezanje za onim što je "naše".

Kakvo je značenje ovakvih objašnjenja etnonacionalističkih pogleda i osjećanja, koja obično dolaze od ljudi koji se osjećaju pomalo neugodno u ulozi etnonacionalista – otuda, uostalom, i njihova potreba da se pravdaju,

njihova nevješto prikrivena želja da skinu sa sebe najveći dio odgovornosti za etnonacionalistička zastranjivanja? O čemu govori ovakav način ulaska u društvo etnonacionalista?

Pod pretpostavkom da se pokloni povjerenje navodima o motivima njihove etnonacionalističke pristrasnosti, odnosno zasljepljenosti, rečeni način generisanja etnonacionalizma svjedoči najprije o njegovoj reaktivnoj prirodi. Ja ne odlučujem o tome da li ću prihvatiti i propagirati etnonacionalističke stavove. Moja odluka da budem etnonacionalista nije rezultat moga slobodnog izbora; ona ne ishodi iz razmatranja različitih mogućnih vidova odnosa prema ljudima moga roda i onima "drugima", analize najboljih, jednostrano ili obostrano najkorisnijih oblika odnosa jednih prema drugima. Ja sam sveden na trpno, pasivno biće, na Pavlovljevog psa, koji reaguje ovako ili onako–zavisno od toga šta mu se ponudi, kojoj spoljašnjoj draži je izložen u datom trenutku. "Oni drugi" opredjeljuju moje ponašanje. Ja imam samo iluziju o tome da sam sâm odlučio da budem etnonacionalista; da sam to uradio da bih parirao "njihovom" etnonacionalizmu, da bih na njega odgovorio istom mjerom; iz potrebe, iz inata, ili iz samozaštite. U suštini, moj udio je nikakav u usvajanju etnonacionalističkih pogleda i stavova. Ja sam postao etnonacionalista samo zato što su se oni ponašali etnonacionalistički. Drugim riječima, da su se oni prema "našima" ponijeli drugačije, meni bi etnonacionalističko viđenje svijeta bilo isto tako daleko kao što je bilo onda kada mi nisu pružali potreban i dovoljan razlog za moj etnonacionalizam. Oni "drugi" su ti koji određuju da li ću i koliko biti etnonacionalista. Oni – a ne ja. Oni su zatvorili široku lepezu mogućnosti koja je stajala preda mnom, svodeći je na jednu jedinu – lošu mogućnost.

Kolektivni, grupni mentalitet je drugi, ništa manje značajan aspekt ovakvog načina opredjeljenja za etnonacionalizam. Ako se priklanjam etnonacionalističkom tretiranju "naših" i "njihovih" zato što su – kako tvrdim – "oni" prvi pribjegli nipodaštavanju i proganjanju "naših" samo zato što ne pripadaju njihovoj etničkoj skupini, onda ja "njih" vidim kao više-manje jedinstvenu skupinu. "Oni" su grupni subjekt. "Oni" su kao jedan. Ja u masi "njih" ili "njihovih" ne vidim izdiferencirane pojedince. Kada ne bih zaboravljao ili želio da zaboravim, što izlazi na isto, da se "njihova" etno–nacionalna grupa sastoji od pojedinaca, pojedinačnih egzistencija, ja bih morao da prihvatim da je više nego vjerovatno da svi "oni" ne dijele iste poglede i osjećanja. Ja, međutim, više volim da idem kognitivnom prečicom, i da ponavljam da su "oni" svi isti. Svi Srbi su četnici, svi Hrvati ustaše, svi bosanski muslimani fanatični zagovornici "svetog rata". Tako se moj odnos prema "njima", u predstavama i u stvarnosti, svodi na odnos prema "njihovom" kolektivu. Ako i kada komuniciram sa nekim od "njih" ja zapravo saobraćam sa kolektivom u "njemu", sa njim kao predstavnikom, slikom i prilikom pripadajućeg kolektiva. Od kolektiva ne vidim njega, sa svim njegovim nedoumicama, strahovima, sumnjama, sklonostima.

Isti postupak individualnog obezličavanja primjenjujem i na vlastitu etnonacionalnu grupu kad god svoje etnonacionalističke stavove i osjećanja objašnjavam, to jest pravdam etnonacionalizmom pripadnika druge etnonacionalne skupine. Ja, tada, oduzimam sebi pravo da reagujem kao pojedinac. Ja sam tada poistovjećen bez ostatka sa mojom etnonacionalnom grupom. Bez obzira na to kakvo je moje individualno iskustvo sa pripadnicima druge etnonacionalne skupine, sama činjenica da se značajan broj ili većina "njihovih" odnosi neprijateljski prema "našima" za

mene je dovoljan razlog da se i ja na isti način ponašam prema "njima". Ja, tada, zapravo odustajem od svega onoga što čini moju individualnu posebnost, odričem se prava na svoju jedinstvenost i neponovljivost, na koju je svaki čovjek toliko ponosan, i pristajem da budem kao i svi ostali, svi "naši". Izvan "naših" nema mene. Moja reakcija je opredijeljena time što sam član tog određenog kolektiva a ne mojim ličnim stavovima, pogledima, principima, osjećanjem za pravdu.

Kada glas kolektiva nadjača glas individualnog u čovjeku, čovjek gubi spontanost. Kao što umjesno primjećuje Hanna Arendt (1972), uništiti čovjekovu individualnost znači uništiti njegovu spontanost, njegovu sposobnost da iz vlastitih izvora započne nešto novo, nešto što se neće moći da objasni njegovom reakcijom na određenu sredinu, na određene događaje.

U tom smislu etnonacionalista koji traži opravdanje za to što je takav kakav je u tome što su oni "drugi" takvi kakvi su kazuje da se odrekao svoje individualne posebnosti i spontanosti. I ne samo to. Čovjek koji je spontan uvijek više ili manje iznenadi svojim akcijama i reakcijama. On teško upada u stupicu koju postavljaju oni koji računaju sa uniformnošću ljudskih postupaka i osjećanja u određenim okolnostima. Reaktivni etnonacionalisti malo koga iznenađuju. Njihove reakcije su tačno predvidjeli oni koji su odlučili da etnonacionalizmom dođu do vlasti ili vlast zadrže, jednom riječju, oni koji su zaigrali na kartu etnonacionalizma da bi uspjeli u svojim nakanama. Reaktivni etnonacionalisti su njihov najsigurniji oslonac, uzdanica. Kada ne bi bili sigurni da će to biti veliki, čak jako veliki broj onih koji će početi da etnonacionalistički misle, da se tako osjećaju i tako ponašaju samo zato što su "oni drugi" etnonacionalisti, planeri etnonacionalističkih ideologija i

pokreta nikada se ne bi odvažili da posegnu za etnonacionalizmom kao sredstvom postizanja ciljeva do kojih im je jako stalo.

Pitam se samo ima li načina da reaktivni etnonacionalisti – mislim na one iskrene ljude koji govore istinu kada kazuju kako su i zašto postali etnonacionalisti – shvate koliko su neslobodni, nespontani i dezindividualizirani kada, nekada se snebivajući, nekada samouvjereno da prikriju intimnu nelagodnost, tvrde da su oni etnonacionalisti samo zato što su ih drugi napravili takvim.

OPSJEDNUTOST ETNIČKIM

Poslije više godina, u ljeto 2000. godine, opet sam u Sarajevu. Sutra treba da održim predavanje naslovljeno "Nacionalista je uvijek onaj drugi" na tribini Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca. Bosanski muslimani su se prije nekoliko godina prozvali Bošnjacima. To je, sada, njihovo zvanično ime.

Srbi i Hrvati koje srećem, a koji su čuli da treba da održim predavanje na rečenoj tribini, izražavaju iznenađenje. Kažu da meni, kao Srbinu, nije mjesto na ovoj tribini na kojoj se pojavljuju gotovo isključivo Bošnjaci i intelektualci iz arapskih zemalja, i na kojoj se, tako kažu, često mogu čuti ideje i stavovi koji sa miroljubivim, zajedničkim životom tri najbrojnija naroda u Bosni nemaju mnogo zajedničkog. Jedan broj Srba i Hrvata me, što otvoreno, što prikriveno, prekorijeva zbog planiranog predavanja, jer, ističu, rečena tribina – jedna od najznačajnijih, ako ne i najznačajnija u gradu – je u nekoliko navrata korištena za podgrijavanje antihrvatskog i antisrpskog raspoloženja. Ima i onih koji moje pojavljivanje na tribini Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca vide kao izraz moga dodvoravanja sarajevskom bošnjačkom establišmentu. I ne prezaju da mi to otvoreno kažu.

Moja nevjerica u pogledu tačnosti iznesenih opaski o tribini, i moja tvrdnja – neka vrsta odgovora na navedene opaske – da je mnogo važnije šta neko govori nego gdje govori ne nailazi na razumijevanje.

Samo predavanje je dobro, čak vrlo dobro posjećeno. U prva dva reda sjede mahom stariji ljudi koji su, čini mi se, redovni slušaoci manje-više svih predavanja, bez obzira na temu izlaganja. Iza njih, u sali, dosta mladog svijeta.

Nakon predavanja, uslijedila je diskusija. Pitaju me zašto je srpski nacionalizam genocidan; traže da detaljno opišem karakteristike srpskog nacionalizma; dalje, zahtijevaju od mene da prenesem predsjedniku Miloševiću da su Bošnjaci dobar i miroljubiv narod, što se za Srbe nikako ne može reći. Jedan slušalac, koji se predstavlja kao profesor istorije, replicirajući na moje pominjanje kosovskog mita kao jedne od preferentnih tema srpskog etnonacionalizma, nadugo objašnjava kako ono što se piše i priča o kosovskom boju, koji je, kao što je znano, jedan od ključnih događaja u istoriji srpskog naroda, ne odgovara onome što se stvarno desilo na Kosovu polju.

Iz svih pitanja bez izuzetka jasno je da auditorijum, ili barem onaj dio auditorijuma koji se oglasio pitanjima, u meni vidi nekoga ko je "sa druge strane", a onaj ko je "sa druge strane" ne može biti "sa ove strane", ne može biti "naš", dio "nas". Da bih otklonio svaku moguću zabunu o tome gdje pripadam, jedan od slušalaca, koji mi upućuje pitanje, započinje svoje obraćanje konstatacijom ili, tačnije, podsjećanjem na to da sam rođen u Beogradu i da sam Srbin.

Živio sam u Sarajevu bezmalo pola stoljeća i nikada nisam osjetio da nisam sastavni dio te sredine. Moji najbolji prijatelji u sarajevskoj sredini bili su – a dodao bih: i ostali su – ljudi koji nisu srpskog etničkog porijekla. Ne zato što sam ja birao za prijatelje ljude koji nisu iz istog etničkog korpusa kao ja, već zato što smo se, u datom vremenu, zadesili jedan pored drugog: u istom razredu, na istoj godini fakulteta, u istoj zdravstvenoj ustanovi. Ne sumnjam da

se u predratnom Sarajevu znalo da je moja porodica srpska, ali u svakodnevnoj komunikaciji nikada mi niko nije davao do znanja da to zna. Na isti način sam se ja ponašao u komunukaciji sa ljudima različitog od mog ili istog etničkog porijekla.

Nakon predavanja koje sam održao na tribini Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca i reakcija i komentara koji su mu prethodili i slijedili bilo mi je jasno da je prošlo vrijeme zaborava etničkog porijekla ljudi (možda bi, u skladu sa određenjem nacije kao politizovanog etnosa, bolje bilo reći: etnonacionalnog porijekla); da je nastupilo vrijeme u kome se veoma vodi računa o tome kojoj etničkoj zajednici neko pripada. Jednostavno to je postala nezaobilazna veličina. Nešto što je ljudima neizostavno, gotovo refleksno, automatski na pameti kada pristupaju drugome čovjeku, kada ga samo pomenu ili govore o njemu. Stalno živa svijest o tome ko je kakvog etnonacionalnog porijekla ne mora da bude praćena odgovarajućim efektom. Ona je naprosto neka vrsta opšteg orijentira, neophodno znanje o svakom konkretnom čovjeku koje prethodi svakom drugom znanju o njemu. Znanje o etnonacionalnoj pripadnosti ljudi je postala neka vrsta pra-znanja bez kojeg se ne može.

Zatečen, sa pomalo gorkim ukusom u ustima, pitao sam se da li sam ja, bez moje zasluge i krivice, zaista postao stranac u gradu moga djetinjstva, moje mladosti i zrelog doba.

Zašto me bezmalo svi, i Srbi i oni koji to nisu, direktno ili indirektno, podsjećaju na to da sam Srbin. Predavanje sam završio retoričkim pitanjem: Zašto sam svoje izlaganje nazvao 'Nacionalista je uvijek onaj drugi'?, i dodao, zato da bih vam pomogao da ne upadnete u zamku u koju mnogi brzo i lako upadaju, pa da pomislite: sve što je predavač

rekao je tačno ili barem najvećim dijelom tačno, ali njegove riječi se ne odnose na nas, jer, konačno, zar nacionalista nije uvijek onaj drugi.

Ni iz jednog pitanja koje mi je bilo upućeno, a bilo ih je mnogo, nije se dalo naslutiti da su slušaoci shvatili svu pogibeljnost etnonacionalističkog vjerovanja da su nacionalisti uvijek *oni drugi*. Ili jednostavno nisu željeli da vjeruju da bi i, da tako kažem, *oni prvi* mogli da budu etnonacionalisti.

Moj utisak o tome da se u sadašnjem Sarajevu dobro zna i vodi računa o tome ko je Bošnjak, ko Hrvat, a ko Srbin, sa svim mogućim vidovima korišćenja takvog znanja u različite svrhe, potvrdio se u susretima sa ljudima tokom višednevnog boravka u gradu.

Činilo mi se da je najveći broj ljudi koje sam sretao samo moje prisustvo, odnosno sama činjenica da sam ja Srbin podsticala da u razgovoru tematizuje jedan ili više aspekata međuetničkih odnosa. Pri tome su mi sadržajem svoga kazivanja jasno davali do znanja da u meni vide čovjeka sasvim određene etničke pripadnosti. Tako su Bošnjaci nalazili načina da me podsjete na to kako su se Srbi, u blažoj varijanti, neprimjereno, a u težoj, zločinački ponašali prema njihovim sunarodnicima tokom posljednjeg rata na Balkanu, posebno u Bosni. Ako bi razgovor potrajao, mogao sam da čujem kako su Srbi necivilizovan, odnosno civilizovanju nesklon narod. To bi, navodno, bila suštinska karakteristika etnonacionalnog karaktera srpskog naroda. (Sumnjali nisu da postoji etnonacionalni karakter svakog naroda, i da on odredjuje ponasanje pripadnika pojedinih naroda.) Srbi su mi pak, mahom u pola glasa, i pomalo zavjerenički, govorili o tome kako su oni, tokom proteklog rata najviše stradali. Bili su dvostruke žrtve: svojih sunarodnika sa brda, i, uz to, meta osveto-

ljubivosti muslimanskog življa. Pripovijedali su o tome kako je na Balkanu (da li samo na Balkanu ?) teško biti etnonacionalna manjina. O tome koliko su Srbi učestvovali u velikom zlu nisu govorili. Ili su preko toga ćutke prelazili ili su opravdanje nalazili u zlim namjerama i ponašanju "onih drugih".

Dobar broj mojih sagovornika karakteristično je brzo prelazio sa "Ti" odnosno "Vi" na "Tvoji" odnosno "Vaši", ili pak na "mi". Bilo je očigledno da iza kolektiva ne vide ili ne žele da vide čovjeka pojedinca; da je pojedinac značajan samo kao dio veće, u ovom slučaju etnonacionalne skupine. Ja sam bio zanimljiv mahom kao pripadnik određenog kolektiva a ne kao čovjek sa specifičnim interesima, znanjem, sklonostima, ličnim osobinama. Moje prisustvo je jednostavno asociralo na Srbe, kao što je, vjerujem, prisustvo nekog Bošnjaka asociralo na Bošnjake, a Hrvata na Hrvate.

Pitao sam se da li sam nekada davno, ili u skorije vrijeme, nekom izjavom, opaskom, ili ponašanjem dao razlog ili pružio povod za ovakvo redukovanje moje individualne posebnosti na pripadajući kolektiv. O tome pak koliko me je vrijeđalo ovakvo svođenje mene na moju etničku grupu, ovakvo apstrahovanje, stavljanje u zagrade moje individualnosti nije potrebno posebno govoriti.

Etnički identitet je bio ključna kategorija u ratu na prostoru druge Jugoslavije u prvoj polovini devedesetih godina ovog vijeka. Pet godina nakon završetka rata etnički identitet ljudi nije ništa izgubio na značaju. Za njega se više ne umire, ali se za njega i dalje živi. Ne mali broj ljudi od njega i živi.

Iznio sam, u najkraćem, iskustvo stečeno tokom višednevnog boravka u Sarajevu zato što mi je predratno Sarajevo blisko znano, pa su mi poređenja tipa 'Sarajevo neka-

da i sada' nametljiva i neodoljiva. Vrijedno je, međutim, dodati da sam istovetnu opsjednutost etničkim sreo i u Beogradu i Zagrebu, gdje sam takođe bio nekoliko dana prije odnosno nakon boravka u Sarajevu.

Osvrćući se na način na koji su velike sile okončale rat na Balkanu, Urs Altermatt, u knjizi "Etnonacionalizam u Evropi. Svjetionik Sarajevo" (1996), konstatuje da je geopolitički mir kupljen etničkom podjelom. Ako su ovako obuhvatne i moćne etničke podjele, ne samo one etnoteritorijalne nego prije svega podjele u formi rečenog opšte raširenog i obaveznog pra-znanja o etničkoj (etnonacionalnoj) pripadnosti ljudi cijena koja se plaća za geopolitički mir na Balkanu, onda je rečena opsjednutost etničkim, iza koje stoji svijest i potreba za etničkim razlikovanjem, hvale vrijedna, dobrodošla. Uostalom, zar nije odavno rečeno da mir nema cijenu. Ili, možda, ipak ima. Previsoku.

Sadržaj

Izdanje BIBLIOTEKE XX VEK, Mileševska 53, Beograd, ČIGOJA ŠTAMPE, Studentski trg 13, Beograd i KNJIŽARE KRUG, Makedonska 5, Beograd. Za izdavače: Ivan Čolović, Žarko Čigoja i Đorđe Stojanović. Urednik: Ivan Čolović. Obrada na računaru: Miroslav Niškanović. Korektor: Slobodanka Marković. Štampa: Čigoja štampa. Tiraž: 750 primeraka. Beograd 2001.